

Historická geografie

42/1
2016

Z OBSAHU: Hiob Magdeburg a výpovědní hodnota jeho mapy Durynska a Míšeňska pro sídelně historické souvislosti v Krušných horách a jejich podhůří ■ Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny. Na příkladu Bernartice u Milevska ■ Lipnice – a Historic-Geographic Portrait of a Vanished Village of Cheb Region (Bohemia)

Historická geografie
42/1 (2016)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
42/1 (2016)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (r_simunek@lycos.com)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty

Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GŁADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Historický ústav Akademie věd České republiky,
v. v. i., Praha

prof. RNDr. et. Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy
v Praze

RNDr. Zdeněk KUČERA, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

VYDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic, v. v. i., Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 283 882 138

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

HG vychází dvakrát ročně / HG is published twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

42/1

Historický ústav

Praha 2016

ISSN 0323–0988

© Martin Dohnal, Tomáš Grim, Wilfried Heller, Peter Chrastina, Jiří Kupka, Markéta Šantrůčková, Robert Šimůnek, Martin Žemlička, 2016

STUDIE

Martin Žemlička*

**HIOB MAGDEBURG A VÝPOVĚDNÍ HODNOTA
JEHO MAPY DURYNSKA A MÍŠEŇSKA PRO SÍDELNĚ
HISTORICKÉ SOUVISLOSTI V KRUŠNÝCH HORÁCH
A JEJICH PODHŮŘÍ.
RESIDUA STŘEDOVĚKÝCH SITUACÍ V POČÁTCÍCH
SASKÉ KARTOGRAFIE**

HIOB MAGDEBURG AND THE EVIDENTIAL VALUE OF HIS MAP
OF THURINGIA AND MEISSEN FOR HISTORIC SETTLEMENT CONTEXT
IN THE ORE MOUNTAINS AND FOOTHILLS. REMNANTS OF MEDIAEVAL
CONDITIONS IN EARLY SAXON CARTOGRAPHY

Keywords

cartography
historical geography
Hiob
Oeder-Zimmermann
Meissen
Saxony
Ore Mountains

Abstract

Old maps are one of the most important sources of historical geography, helping researchers to find their bearings in the space in which our ancestors lived. It does result, however, in many more problems for research – map design, toponymy of designated areas, the method of creating maps, investigating their purpose and interpreting historical landscapes. This paper aims to undertake a reconstruction of mediaeval settlements in the eastern Ore Mountains using one of the oldest maps, and identify the author's perception of space and his historical links.

* Mgr. Martin Žemlička, doktorand na Ústavu českých dějin FF UK v Praze. E-mail: martinzemlicka.br@gmail.com. – Cílem připravované disertační práce je zmapování vývoje středověkého osídlení východního Krušnohoří a porovnání kolonizačního procesu na české a saské straně Krušných hor. – Rád bych na tomto místě poděkoval za věcné podněty a koncepční doporučení především Mgr. Tomáši Oršulákovi, Ph.D., PaedDr. Mgr. Petru Rakovi, Ph.D., a PhDr. Robertu Šimůnkovi Ph.D., DSc., dále Prof. Dr. Ingrid Baumgärtner a Mgr. Vilému Zábranskému, Ph.D., kteří mi poskytli své aktuální studie. Bc. Barboře Duškové patří poděkování za spolupráci na tvorbě rekonstrukční mapy osídlení v geoinformačním systému ArcGis. Saské zemské knihovně v Drážďanech děkuji za svolení k otištění studovaných map. V neposlední řadě náleží dík také mé ženě.

Díla rané saské kartografie a jejich výpovědní hodnota

V české historické geografii je povědomí o prvních kartografických dílech mapujících saský prostor poněkud jen velmi základní a užívání těchto kartografických děl se převážným dílem zaměřuje k osvětlení sídelního vývoje v českých zemích.¹ Poznání nejstarších kartografických děl v Sasku, stejně tak jako u map z jiných regionů či zemí, je ovšem zásadní nejen pro vytvoření představ o vývoji evropské kartografie, ale zejména pro specifika, různorodost a smysl pro detail, který vždy závisel na umění autora daného díla, zvládnutí technik měření, respektování konkrétního zadání a nakonec i přání naplnit obsah konkrétního projektu, podpořeného zpravidla mecenášem či zadavatelem (často šlechtu) a tvořeného pro vyšší účely kupříkladu panovnického dvora.² Neméně zásadním důvodem, proč je nutné nejstarší saské mapování studovat, je jeho nesporný vliv na způsob, styl a metody kartografické tvorby v českých zemích.³

Minimálně v posledních pěti letech byla potřeba saská mapová díla využívat v souvislosti s výzkumem nejstarší hornické činnosti v Krušných horách a na ní navazujícího procesu osídlení. Tyto dva aspekty si dal za cíl zkoumat česko-saský výzkumný projekt *ArchaeoMontan*, zaštitěný Zemským úřadem pro archeologii v Drážďanech. Vyhledávanými kartografickými prameny se staly důlní a lesnické mapy, nebo alespoň jejich skici. Pokud žádný takový podklad pro další studium nebyl k dispozici, bylo nutné se spolehnout především na i tak nutnou práci s moderními technologiemi, především skenovacími zařízeními (LIDAR, rotační laser), které následně

¹ Otázkou zpřístupnění starých map v digitální podobě v prostředí internetu se před pár lety zabýval Jiří CAJTHAML, *Nové technologie pro zpracování a zpřístupnění starých map*, disertační práce, Fakulta stavební ČVUT v Praze 2007, ovšem mezinárodní kontext, tj. digitalizace mapových fondů v zahraničí, byl prakticky opominut. Digitalizací mapové sbírky Saské zemské knihovny a Univerzitní knihovny (SLUB) v Drážďanech se zabývá Jens BOVE – Georg ZIMMERMANN, *Innovativer Zugriff auf raumbezogene grafische Informationen*, BIS – Das Magazin der Bibliotheken in Sachsen 1, 2008, č. 3, s. 148–150. Online: [http://www.qucosa.de/recherche/frontdoor/?tx_slubopus4frontend\[id\]=575](http://www.qucosa.de/recherche/frontdoor/?tx_slubopus4frontend[id]=575) [cit. 28. 2. 2016].

² Významnou prací poslední doby, která sledovala nejstarší německou kartografii v evropském kontextu (zejména Itálie a Nizozemí) s důrazem na saský prostor, představuje sborník *Fürstliche Koordinaten. Landesvermessung und Herrschaftsvisualisierung um 1600*, hg. Ingrid Baumgärtner, Leipzig 2014. K německé renesanční kartografii v rámci anglické literatury především Peter H. MEUER, *Cartography in the German Lands, 1450–1650*, in: *The History of Cartography III/2. Cartography in the european renaissance*, ed. David Woodward, Chicago 2007, s. 1172–1245.

³ Doposud postrádáme studii, která by systematicky analyzovala vzájemnou interakci v čase mezi českou a saskou (resp. německou) kartografií. Ani Josef CHRÁST, *Vlivy a recepce starších i soudobých kartografických děl v dílech kartografů 16.–18. století*, diplomová práce, Přírodovědecká fakulta UK Praha 2013, se o to nepokusil.

umožnily zmapování jak pozůstatků hornické činnosti na povrchu, tak také vnitřní struktury důlního hlubinného díla.⁴ Před tímto velkým badatelským boomem, který nastal díky moderním technologiím a po objevení středověkých dolů v Dippoldiswalde (2010), využívali historici a archeologové v Sasku nejstarší kartografická díla téměř výhradně ke studiu sídelní struktury v tom širším slova smyslu (farní sít, středověké komunikace, vzdálenost sídel od sebe, rozsah jednotlivých panství, toponomastika), a to vše s cílem postihnout co nejvěrohodnější představu o nejstarším osídlení. Německý historik, zabývající se topografií sídel v Sasku, jistě nikdy nesměl opomenout prostudovat první zemské mapování v Sasku, jehož autorem byl Mathias Oeder a Balthasar Zimmermann. Na jeho dílo bývá občas upozorňováno také u nás. Naposledy a konečně důrazněji právě v souvislosti s nejstaršími vyobrazeními vyobrazení pohraničí mezi Čechami a Saskem v příspěvku V. Zábranského, který zároveň odbornou českou čtenářskou obec nově upozorňuje právě na dílo M. Hioba a dochování nejstarších hraničních map.⁵ Jeho článek si ovšem neklade za cíl hodnotit staré mapy ve vztahu k středověkému osídlení a jeho topografii, tedy provádět na základě nich rekonstrukci starších situací.

Počátky kartografie v Sasku stačí pojednat stručně – svou úlohu základní orientační příručky tu stále plní publikace s názvem *Kursächsische Kartographie bis zum Dreissig jährigen Krieg*.⁶ Základní přehled nejvýznamnější děl renesanční kartografie ovšem zcela vynechat, neboť je potřeba představit zkoumaný sídelní prostor a jeho vyobrazení v závislosti také na vnímání historické krajiny jednotlivými renesanční kartografy, jež se následně promítá v jejich pracích. Možná až překvapivé je zjištění, že nejstarší mapa Saska je mladší než v případě Čech, byť jejím tvůrcem je Klaudyánův současník, věhlasný teolog a kosmograf **Sebastian Münster** (1488–

⁴ Fanet GÖTTLICH – Thomas REUTER, Methoden der grabungsbegleitenden 3D-Dokumentation im Altbergbau / Metody 3D dokumentace archeologických výzkumů historických důlních děl, in: ArchaeoMontan 2012. Erkunden – Erfassen – Erforschen, hg. Regina Smolnik, Dresden 2013, s. 209–223.

⁵ Vilém ZÁBRANSKÝ, Česko-saská hranice a její mapování v raném novověku, in: Region na hranici, red. Tomáš Velímský – Kristýna Kaiserová, Ústí nad Labem 2015, s. 61–74. Příspěvek vznikl možná o trochu dříve než tato práce, ovšem dozvěděl jsem se o něm až krátce před vydáním. Naštěstí se ukázalo, že Zábranského koncepce se liší od záběru mého příspěvku, každopádně jeho práce je v zásadě první u nás, která na možnosti studia saských map pro krušnohorské pohraničí upozorňuje v jisté komplexnější podobě. Autorovi jsem zavázán za zaslání jeho příspěvku ještě před samotným publikováním.

⁶ Fritz BÖNISCH – Hans BRÜCHZIN – Klaus SCHILLINGER – Werner STAMS, Kursächsische Kartographie bis zum Dreißigjährigen Krieg, Berlin 1990, zvl. s. 207n. Starší práci, nabízející cenný sumární přehled, je příspěvek Hans BESCHORNER, Landesvermessung und Kartenwesen Kursachsens bis 1780, in: Beiträge zur deutschen Kartographie, hg. Hans Praesent, Leipzig 1921, s. 32–46.

1552). Mapa nese prostý název *Döringen und Meißen* (1540, 1550), přičemž byla zamýšlena jako součást Münsterova velkolepého projektu *Cosmografia* (poprvé něm. 1544, lat. 1550).⁷ Je převážně kolorovaná a z hlediska techniky ztvárnění geomorfologie byla použita kopečková metoda, jako ostatně u jiných map té doby. Vzhledem i ke svým drobným rozměrům má povahu spíše skici. Přesto stojí za zmínku, čeho si její autor při tvorbě všímal. Územím mapa zasahuje také do severozápadních Čech až k Ohři (*Eger fl.*), přičemž z prostoru našeho státu je zobrazen pouze Jáchymov (*Ioachims tal*). Oblast Krušných hor je znázorněna v linii tří pásem, která zasahují až za města Zwickau (*Swick*), Chemnitz (*Kemnitz*) a Freiberg (*Friburg*), což je z reálné pozice chybné. V druhé kopečkové linii jsou vyobrazena horní města (městečka), která vznikla až v době druhého „volání hor“ (též užíváno pojmu stříbrná horečka): Schneeberg (*Schneberg*), Annaberg (*St Anne berg*) a Marienberg (*Mareberg?*). Jako historicky významná „hora“ je vyobrazen pahorek Schreckenberg (*Schreckenberg*), na němž v zásadě započala historie hornictví v Annabergu, když zde byly objeveny bohaté zásoby stříbrné rudy (1491). Ve městě pak byla zřízena mincovna, jež razila stříbrné mince pojmenované právě podle „hory“ – *Schreckenberger*.⁸ Umístění Schreckenbergu zcela mimo jeho skutečnou polohu na městem je jednou z mnoha zásadních nepřesností Münsterovy mapy.

Druhým nejstarším tvůrcem mapy Durynska a Míšeňska byl **Magdeburg Hiob**, jehož osobnost a dílo tvoří zásadní těžiště tohoto příspěvku. V jeho druhé části naznačuji, nakolik kvalitou své práce Hiob předčil svého předchůdce; Hiobovy první následovníky není naopak pro účely tohoto textu již potřeba podrobněji sledovat. Mnohým z nich věnovala německá literatura již zvláštní pozornost. Je ovšem otázkou, nakolik bylo Hiobovo dílo pro jeho současníky inspirací v další tvůrčí práci – jeho mapu totiž nešlo běžně studovat osobně, a to vzhledem k jejímu umístění v kurfiřtské kunstkomoře. Navíc jak Hiobův předchůdce, tak velká část jeho následovatelů, tvořili mapy malých měřítek, zpravidla v malých formátech. Autory a jejich díla s vazbou k saskému prostoru přehledně prezentuje tab. 1.

Ovšem vzhledem k účelu studie, kladoucí důraz na „residua středověkých situací“, je nejprve vhodné si povšimnout, jaká sídla jsou pro oblast Krušných hor zanesena v mapách Hiobových následovníků. Ve **Scultetově mapě** Míšeňska je snadné na první pohled si povšimnout starších i mladších významných hornických center (Přísečnice, Freiberg, Mittweida, Marienberg, Dippoldiswalde, Altenberg), na něž se vázala starší významná vrchnostenská centra, reprezentovaná hrady, nezřídka

⁷ Výška 154 mm, šířka 117 mm, měřítko 1 : 1 500 000. Online: http://www.deutscheфотоthek.de/documents/obj/70400081/df_id_0004801 [cit. 31. 12. 2015].

⁸ Paul ARNOLD, Kurfürst August (1553–1586) und das sächsische Münzwesen, Numismatische Hefte 20, 1986, s. 9–20.

Tab. 1. Základní díla saské kartografie (2. polovina 16. století).

autor	dílo	rok	stručný popis
Bartholomäus Sculthetus (1514–1614) ⁹	<i>Meißnische und Lausitzische Landtafel</i> ¹⁰	1568	1 : 1 000 000, výška 320 mm, šířka 270 mm, dřevoryt
Johann Criginger (1521–1571) ¹¹	<i>Saxoniae, Misniae, Thuringiae, Nova Exactissimaq. Descriptio</i> ¹²	1568	1 : 910 000, výška 470 mm, šířka 310 mm, mědiryt, dodatečně kolorovaná
kurfiřt August ¹³ (1526–1586)	<i>Sechzehn Stück Kleine Land-Täfflein...</i> ¹⁴	1584	1 : 3 000 000, výška 125 mm, šířka 115 mm, částečně kolorovaná
Petrus Albinus (1543–1598)	<i>Geschichtskarte der Mark Meißen</i> ¹⁵	1589	bez měřítka, výška 144 mm, šířka 183 mm, dřevorez; součást knihy, celé dílo obsahuje také ilustrace

⁹ Rodák ze Zhořelce. Proslul též jako matematik a učitel Tychona Brahe v Lipsku. K jeho osobnosti Ernst KROKER, Bartholomäus Scultetus und seine Karten von Sachsen (1568), Neues Archiv für sächsische Geschichte 42, 1921, s. 270–277; Martin REUTHER, Der Görlitzer Bürgermeister, Mathematiker, Astronom und Kartograph Bartholomäus Scultetus (1540–1614) und seine Zeit, Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Dresden 5, 1955/56, č. 6, s. 1133–1161; F. BÖNISCH – H. BRÜCHZIN – K. SCHILLINGER – W. STAMS, Kursächsische Kartographie (jako pozn. 6), s. 217–219.

¹⁰ http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70403117/df_dk_0001819 [cit. 31. 12. 2015].

¹¹ K osobnosti a dílu jáchymovského rodáka chybí dosud hodnotná studie, a to i přes jeho nemalý význam. K němu nejpodrobněji slovníkové heslo od Viktor HANTZSCH, Criginger, Johann, in: Allgemeine Deutsche Biographie (ADB). Band 47, Leipzig 1903, s. 556–562. Z novějších prací prozatím obecněji F. BÖNISCH – H. BRÜCHZIN – K. SCHILLINGER – W. STAMS, Kursächsische Kartographie (jako pozn. 6), s. 219–227.

¹² Mapa není ve vlastnictví Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (dále SLUB). Navíc původní tisk, originál zhotovený r. 1568 v Praze, je nezvěstný. Poté vyšla mapa v Antverpách r. 1570 jako součást významného kartografického projektu Abrahama Ortelia, *Theatrum orbis terrarum*, fol. 23. Online: <https://archive.org/details/theatrumorbister00orte> [cit. 31. 12. 2015].

¹³ Wolfram DOLZ, Kurfürst August als Geodät und Kartograph, in: Fürstliche Koordinaten, hg. I. Baumgärtner (jako pozn. 2), s. 69–86.

¹⁴ *Sechzehn Stück kleine Land-Täfflein der Churf. Sächs. und angrenzenden Länder*, dostupné na <http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/90008306> [cit. 31. 12. 2015].

¹⁵ <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/28025/1/> [cit. 31. 12. 2015].

přestavěné v zámky, z nichž některé ležely přímo v obvodu již zmíněných měst: Wolkenstein, Borsenstein, Sayda, Zschopau, Frauenstein.¹⁶

V případě **Crigingerovy mapy** Saska, Míšeňska a Durynska, která je paralelou k jeho mapě Čech, je již topografická deskripce podstatně podrobnější. Autor využil kopečkové metody velmi decentně, a to takovým způsobem, že se téměř vytrácí. Na její úkor naopak plasticky a poměrně přesně určenou polohou vynikají snad všechna důležitá, někdy i méně významná sídla v saském prostoru, spolu se znázorněním českého území sahajícím až k Ohři a Litoměřicku. Kromě výše jmenovaných sídel tentokrát Criginger pamatoval i na jiná sídla, byť v raném novověku procházela další proměnou. Chybí sice vyobrazení Chomutovska spolu s křimovským újezdem, stejně tak jako majetky červenohrádeckého a oseckého panství, třebaže v 16. století jejich role nebyla zcela bezvýznamná, a to vzhledem k další etapě hornické činnosti. Autor v české východní části Krušných hor neznázornil ani hrady, s výjimkou Jezeří (*Eisenberg*) přestavěného na zámek, a Krupky (*Graupen*), který však byl součástí městského areálu.¹⁷ Co je ovšem zásadní, z mapy stará šlechtická sídla nelze vizuálně rozeznat a odlišit od jiného druhu sídla, jelikož ikona, stojící vedle názvů v mapě, může reprezentovat jak město, městečko, významnější vesnici (v pramenech často ve statutu *Rittergut*), tak také hrad. S jistotou lze říci, že nebyly zobrazovány hrady, které již svou funkci neplnily a navíc nebyly součástí sídelní jednotek – vesnic, městeček, měst. Naopak ty hrady, kolem nichž se ve středověku utvářela bezprostřední sídelní aglomerace, a tím byly postupně čím dál tím více obkloповány jejich sídelní zástavbou, měly pak v dalším období větší šanci, že se stanou funkční součástí celého živoucího sídelního organismu a plně tak začnou žít svůj „druhý život“ v podobě honosného zámku (na německé straně např. Dippoldiswalde – *Doppels-Walt.*; Lauenstein – *Lauenstein*; Pürchenstein – *Porsenstein*). Ten však nutně nemusel stát na starých hradních základech, ale vedle něj, jako tomu bylo v případě Fraunsteinu (*Frauenstein*),¹⁸ anebo opodál, především tam, kde si to vyžadoval ohled na komfort bydlení.¹⁹

¹⁶ Na české straně Krušných hor naopak chybí Krupka.

¹⁷ Na druhou stranu se však v Crigingerově mapě Čech můžeme setkat se sídly české části východního Krušnohoří, které do své mapy Saska nevyobrazil: Hasištejn, Hora Sv. Šebestiána, Chomutov, Jirkov (Borek), Pyšná, Osek. Crigingerova mapa Čech k dispozici na <http://www.staremapy.cz/antos/zoomify/criginger.html> [cit. 31. 12. 2015].

¹⁸ Steffen HERZOG – Rainer AURIG, Burg/Schloß, Stadt und Museum Gottfried Silbermann Frauenstein, Regensburg 2010.

¹⁹ Přehledná mapu hradů a zámků v Sasku k dispozici na http://www.schloesserland-sachsen.de/de/schloesser_burgen_gaerten/ [cit. 31. 12. 2015]. Vznikla spíše k turistickým účelům a popularizaci Saska, tudíž nemusí odrážet reálný stav (chybí např. zámek v Dippoldiswalde nebo Purschen-

V Crigingerově mapě, resp. ve starých historických mapách obecně, se tak automaticky jeví mnoho míst, které sice historicky spojujeme s obdobím středověké transformace, budováním země (*Landesaufbau*), ta ovšem na prahu středověku a v raném novověku procházela značnou proměnou, mající vliv na jejich funkce. Z opěrných bodů v rámci tohoto procesu se stávaly zámky, představující především honosná a pohodlná aristokratická sídla. Ovšem svou vrchnostensky správní funkci, v Krušných horách navíc akcentovanou výrazným přírodním bohatstvím, si samozřejmě zachovávaly. V některých případech se do mapy mohlo promítnout i autorovo více či méně subjektivní povědomí o významu konkrétního místa (např. v Saydě začal působit špitál sv. Jana, zřízený r. 1508, který plnil v regionu nezastupitelnou funkci – dosud bylo okolí Zavidova zásadní především z hlediska těžby rud).²⁰

Mnohem obsažnějším dílem než Crigingerova mapa je zachycení Míšeňska a Durynska od Hioba Magdeburga. Budeme jí věnovat pozornost v následující části příspěvku, a to s důrazem na popis východního Krušnohoří. Zároveň bude jeho dílo zajímavé a důležité srovnat s vůbec první mapou, jež si kdysi možná právě činila nárok na překonání všech dosud dokončených kartografických projektů v Sasku. Jedná se o mapu Saska od Matthiase Oedera, která sice vznikla až v roce 1607, ale její koncept a podoba se připravovala dlouho předtím.

Možnosti využití kartografických děl renesance jsou v dnešní době široké.²¹ Ne vždy ovšem historik studující osídlení sahá zrovna po těch nejstarších, jelikož pro výzkum sídelní topografie nebývají zrovna nejpřesnější, často nevykreslují komunikace a již vůbec s nimi nelze studovat půdorys středověké vesnice, jelikož postrádají detail.

Životní cesta Hioba Magdeburga

Hiob Magdeburg a jeho dílo zůstalo v dějinách kartografie poměrně výrazně zastíněno jinými velikány jeho země. V počátcích kartografie v prostoru dnešního Saska bychom ovšem asi stěží našli většího odborníka, autora úctyhodného díla. Pozornost mu začala být věnována až od roku 1995, kdy vyšel sborník zaměřený k počátkům

stein, dnes fungující jako zámecký hotel), což platí zejména o hradech, jelikož mapa počítá pouze právě s těmi, které jsou otevřeny veřejnosti.

²⁰ Příkladem může být lokalita Mortelgrund u Saydy, zmíněná v pramenech poprvé roku 1400, ale těžba tu započala pravděpodobně už kolem roku 1200. Od 70. let 20. století zde probíhají povrchové průzkumy.

²¹ Francesca FIORANI, Places of Renaissance Mapping, in: Herrschaft vororten. Politische Kartographie im Mittelalter und der frühen Neuzeit, hg. Ingrid Baumgärtner – Martina Stercken, Zürich 2012, s. 125–142.

kartografie v Sasku.²² Ani tehdy se však žádný z autorů nevěnoval obsahové analýze jeho kartografické práce. V českém prostředí pak jeho osobnosti dosud žádná pozornost věnována nebyla, což je vzhledem k významu jeho díla pro vývoj kartografie v evropském rozměru citelný dluh.

Je prokazatelné, že současníci – ovšem nebylo jich mnoho – považovali Magdeburga za jednoho z nejvýznamnějších saských kartografů, jenž v mnoha směrech ovlivnil historii Saska. Navíc svými kořeny pocházel z váženého patricijského rodu z Freibergu. Hiobův dědeček, Paul Magdeburg, byl freiberským radním a mezi lety 1400–1416 taktéž starostou tohoto nejvýznamnějšího říšského horního města. Hiobův otec Hieronymus zde působil jako zlatník předtím, než ho vévoda Jiří Saský dosadil do pozice razitele v mincovně v Annabergu, progresivně se rozvíjejícím horním městem, v němž si „zaopatřil“ celou řadou dalších úředních funkcí. Od roku 1516 jsme ho mohli spatřit na postu radního, který mu otevřel cestu do funkce rychtáře města, na kterou pak v roce 1533 rezignoval, jak poznamenává luterský teolog Paul Jenisch (1551–1612) ve své kronice města Annabergu.²³ Na příkaz Jiřího byl Hieronymus ustanoven medailérem v Míšni, ovšem ražba mincí v Annabergu zůstala nadále v rukách rodiny Magdeburgů.

Hiobův bratr Josef vedl spolu se svým synem Janem tento úřad dále po delší čas, a to až do smrti kurfiřta Mořice. V rámci rodiny sehrál důležitou úlohu freiberský sochař Franz Maidburg (Maideburg nebo Magdeburgus), také potomek rodiny Magdeburgů, který se podílel na obrazové a umělecké výzdobě kostela sv. Anny v Annabergu (kazatelna stará sakristie, emporové reliéfy).²⁴ Následně zhotovil pro

²² Peter ROCHHAUS, Hiob Magdeburg. Eine biographische Skizze, in: Hiob Magdeburg und die Anfänge der Kartographie in Sachsen. Beiträge zum wissenschaftlichen Kolloquium anlässlich des 400. Todestages von Hiob Magdeburg am 16. 09. 1995 in Annaberg-Buchholz, hg. Rainer Gebhardt, Annaberg-Buchholz 1995, s. 9–14. Vůbec poprvé se podrobněji věnoval jeho životu Karl OLZSCHA, Hiob Magdeburg (1518–1595). Lebensbild eines Annabergers, Mitteilungen des Vereins für Geschichte von Annaberg und Umgegend 6, 1898, s. 45–60.

²³ Paulus JENISCH, Chronicon Annaebergense continuatum, ed. Gerogius Arnold, Annaberg 1812, online: <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/103968/1/> [cit. 31. 12. 2015]. K osobnosti tohoto teologa Michael WETZEL, Jenisius (Jenisch), Paulus (Paul), in: Sächsische Biografie, bearb. von Martina Schattkowsky, online: [http://saebi.isgv.de/biografie/Paulus_Jenisius_\(um_1551-1612\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Paulus_Jenisius_(um_1551-1612)) [cit. 31. 12. 2015].

²⁴ K osobnosti a dílu Franze Maidburga existuje poměrně rozsáhlá uměnovědná literatura. Za všechny Gisold LAMMEL, Franz Maidburg in Annaberg und Freiberg, Sächsische Heimatblätter 21, 1975, s. 115–119; Hans BURKHARDT, Franz Maidburg. Über Leben und Werk eines bedeutenden sächsischen Bildhauers. Versuch einer Biographie, Annaberg 1996, s. 8; Uwe RICHTER, Franz Maidburg in Freiberg. Neue Archivalienfunde zu einem Freiburger Bildhauer der Spätgotik, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins 101, 2008, s. 5–25; Yves HOFFMANN, Franz Maidburg in Köln, Mainz und Fürstenwalde? Zu den Zuschreibungen zweier Sakramentshäuser in Köln

benediktinský klášterní kostel v Chemnitz severní portál (1525). V této době je také doložitelný v Chomutově, kde patrně zhotovil dvě portálové postavy pro místní zámek, jak soudí Gisold Lammel.²⁵ Jeho tvrzení bylo nedávno revidováno a v zásadě potvrzeno chomutovskými historiky umění.²⁶

Hiob Magdeburg se však oproti svým předkům narodil už v Annabergu. Kronika Paula Jenische naznačuje jako místo jeho narození státní Magdeburský dům ve Velké Kostelní ulici (*Große Kirchgasse*),²⁷ v níž mimochodem o pár let později (1523) nabyl vlastnictví jednoho z domů významný stavební mistr saské renesance Jakub Heilmann ze Schweinfurtu, dokončující ve městě výstavbu kostela sv. Anny a dobře známý také v českém prostředí. Ten ovšem záhy v Annabergu umírá.²⁸

O Hiobově školní výchově a vzdělání jsme informováni od kronikářů a vlastivědných badatelů. Základy vzdělanosti nabyl v městské latinské škole a později docházel do školy počtů (*Rechenschule*) annaberského matematika Adama Riese (1492/1493–1559). Cesta k profesi, kterou Hiob sledoval, byla jeho učitelům poměrně zjevná. Zda Hiob Magdeburg po odchodu svého otce zůstal v Annabergu, či se vydal se svým učitelem Johannem Riviem do Marienbergu, nelze bezpečně dokázat. V každém případě ho Rivius povolal v roce 1537 jako třetího učitele řeckého jazyka do latinské školy ve Freibergu.²⁹ S touto první pracovní pozicí začala pro Hioba pestrá kariéra učitele, filologa, teologa, matematika a kartografa.

Přes jeho poctivost a nadšení vyučovat se již po pár letech, nejspíše zejména kvůli svým názorům, dostal s řadou freiberských teologů do konfliktu. K jeho nejtvrdším protivníkům patřil vrchní dozorce (superintendent) Kašpar Zeuner. Hiob se

und Fürstenwalde sowie der Epitaphe des Dietrich von Bülow in Fürstenwalde und des Uriel von Gemmingen in Mainz, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins 101, 2008, s. 29–50.

²⁵ Gisold LAMMEL, Kanzelreliefs und Sakristeiportal in der Annenkirche zu Annaberg, Sächsische Heimatblätter 21, 1975, 155–160, 249–257, zde s. 251.

²⁶ Helena DÁŇOVÁ – Renáta GUBÍKOVÁ, Sochařství a malířství na Chomutovsku a Kadaňsku ve středověku, in: Všem světu na útěchu. Sochařství a malířství na Chomutovsku a Kadaňsku 1350–1590. Katalog dlouhodobé expozice Oblastního muzea v Chomutově, red. Helena Dáňová – Renáta Gubíková, Chomutov 2014, s. 71–104.

²⁷ Große Kirchgasse je orientována od kostela sv. Anny jihovýchodním směrem.

²⁸ K osobitosti architektury kostela sv. Anny nejnověji Stefan BÜRGER, Die Annaberger St. Annenkirche. Die Besonderheiten ihrer Architektur als Zeichen für kulturellen Wandel, in: Das Erzgebirge in 16. Jahrhundert. Gestaltwandel einer Kulturschaft im Reformationzeitalter, hg. Martina Schattkowsky, Leipzig 2013, s. 353–378.

²⁹ Škola, kde vyučoval, existuje dodnes, a to pod názvem *Geschwister-Scholl Gymnasium Freiberg* a právě oslavila 500 let od svého založení (1515–2015). Někdejší latinská škola byla založena z podnětu Ulricha Rüleina, freiberského radního.

vydal následně roku 1540 na svatodušní svátky (letnice) do Wittenbergu, aby navštívil místní univerzitu. Co bylo předmětem jeho studia, nebylo dodnes zjištěno. Předpokládá se ale, že zde přinejmenším dokončil základní akademické studium na artistické fakultě. Každopádně v roce 1543 následovalo povolání do Míšně, kam ho přizval jeho někdejší učitel Rivius a spolu s ním zde působil na kurfiřtské škole sv. Afry jako druhý bakalář.³⁰

Téměř tři desetiletí v Míšni pro Hioba znamenalo nejšťastnější a nejplodnější období v životě. Zde založil nejen rodinu, ale především jako učitel a kartograf si tu našel široké pole působnosti. V roce 1560 Hiob prezentoval veřejnosti své první kartografické dílo, drobný dřevoryt o rozměrech zhruba 10 × 14 cm. Dal mu jméno *Misnia*.³¹ Hlavní místa, vodní toky a pohoří tvořil s velkou precizností. *Misnia* byla vůbec jako první tištěná mapa Saska zařazena do spisu *Cosmographia* Sebastiana Münstera, ovšem až v rámci pozdějších vydání, s ohledem na dobu vzniku obou děl.

Nicméně proslulost získal Magdeburg Hiob mezi současníky až díky svému druhému dílu, *Duringische und Meißnische Landtaffel*, jež vyšlo v roce 1566, tedy šest let po jeho prvním počinu. Zakázka vzešla přímo ze saského dvora, od kurfiřta Augusta I. S projektem mapy Durynska a Míšeňska dostal Magdeburg do svých rukou vhodný nástroj pro získání přehledu o stavu a rozsahu jednotlivých panství a potažmo jejich proměnách. Jeho „zemská deska“ (*Landtafel*), v tomto smyslu tedy mapa, byla svým formátem největší mapou wettinské domény té doby a dodnes patří k nejpozoruhodnějším starým mapám uloženým v Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek v Drážďanech.³² Tehdy však po svém dokončení putovala do jednoho ze sálů kunstkorny, kterou nechal kurfiřt August založit v Drážďanech. Podle inventáře jeho umělecké sbírky z roku 1587 kunstkornora zahrnovala 9586 exponátů jako důležitý základ pro organizaci a provádění vyměřování a mapování. Další profil sbírky pak tvořil pomůcky a nástroje hospodářsko-technické

³⁰ Právě roku 1543 založil Mořic Saský v místě bývalého kláštera sv. Afra jednu ze tří kurfiřtských škol. Klášter fungoval již od r. 1205, kdy byl osazen augustiniánskými kanovníky z podnětu míšeňského biskupa Dětricha II. z Kittlitz, ovšem v průběhu reformace byl klášter sekularizován a právě jeho budovy byly použity pro vzdělávací účely. Rivius byl jakýmsi ideovým zakladatelem celého post reformačního školství v Sasku za vlády albertinské větve Wettinů. V roce 1552 vypukla v Míšni morová rána, na jehož následky zemřel on i manželka s jejich nejmladším synem. I tato škola si udržela své fungování, i když v určitých obměnách, do dnešních dob. Dnes nese název *Sankt Afra – Sächsisches Landesgymnasium Hochbegabtenförderung*.

³¹ SLUB/Deutsche Fotothek, správce: Ratsschulbibliothek Zwickau, Signatur/Inventar-Nr.: 72/2°/6/5a, 1:2 000 000, dřevoryt, rozměr: 13,4 × 12,2 cm: <http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/90017480> [cit. 5. 9. 2015].

³² SLUB Dresden, Kartensammlung, Signatur/Inventar-Nr.: SLUB/KS A13534, alte Inventar-Nr.: Tab.geogr.B.Sax.A.90.

a umělecké povahy, v níž byly zahrnuty různé nákresy a mapy, které vznikaly předchozím měřením.³³

To celé však byl jen začátek Magdeburgovy kartografické tvorby. Počátkem 17. století vyšel soubor map Abrahama Riese, vzdělaného matematika a správce kunstkomory Tobiasa Beutela s názvem *Dresdner Kartenverzeichnis* (Drážďanský soupis map). V rámci tohoto souboru vyšly také Magdeburgovy počiny: *Der Meißnische und der Erzgebirgische creyß von gedachten Magdeburgen a Riß der umb Freyberg gelegenen örther von Hiob Magdeburgo verfertigt*. Ty však byly nejspíše ztraceny a jejich podoba není známa. Vedle jmenovaných mapových děl vznikly v jeho míšeňském období také filozofické a teologické práce, které prý byly díky své kvalitě součástí běžné výbavy všech zemských škol v Sasku.

Hiob se v Míšni postupem doby ocital pod silicím tlakem filipistů a docházelo k vzájemné, často i ostré, výměně názorů. Výsledkem tohoto pnutí bylo, že se sám vzdal svých pracovních závazků (1568), v následujícím roce se definitivně rozloučil se školou Sv. Afra, kde působil a ještě další rok setrval v Míšni tak říkajíc na volné noze. Během několika posledních měsíců pobytu v tomto městě zhotovil Magdeburg Hiob na objednávku míšeňské rady *Ansicht der Stadt Meißen aus der Vogelschau* (Pohled na město Míšeň z ptáčích perspektivy). Dílo o velikosti 100 × 264 cm bylo určeno, spolu s dalšími nejstaršími zobrazeními města od jiných autorů, jako součást výbavy velkého sálu míšeňské radnice. Pomalu začala být pro Hioba situace v Míšni překerná také po finanční a materiální stránce, tudíž poprosil kurfiřta, aby ho nechal odjet do Lübecku. V létě 1570 už byl na nabídku knížete Jana Albrechta z Meklenburgu ve Schwerinu, kde měl působit jako vychovatel a učitel jeho synů. Nehledě na tuto velkorysou nabídku se bezprostředně na to obrátil do Lübecku, kde byl záhy ustanoven do pozice rektora tamního lycea. Co slibně začalo, skončilo opět již počátkem roku 1574. Také v Lübecku narazil progresivní učitel Magdeburg na odpor konzervativních kruhů, takže službu na knížecím dvoře ve Schwerinu bral jako vítanou alternativu. Zde pobýval následujících pět let.

Po krátkém čase stráveném v rodném Annabergu se Magdeburgovou poslední stanicí měl stát Freiberg. Jeho zdejší působení bylo naplněno činností pedagoga, spisovatele a kartografa. Roku 1584 uveřejnil *Description der Chur zu Sachsen*. Tento kartografický „popis“ ve tvaru srdce je zjednodušením (zmenšeninou) jeho slavné *Landtaffel*. Svou odbornou činnost zakončil Magdeburg vydáním filozofického spisu v r. 1588 pod názvem *Oratio Demosthenis de Pace, gr. et latine, cum annotationibus Hiobi Magdeburgi*. Dne 20. února 1595 Hiob Magdeburg ve Freibergu umírá, ve věku požehnaných sedmasedmdesáti let.

³³ Barbara MARX, Ergreifen, Begreifen. Das Reißgemach des Kurfürsten August in der Kurfürstlichen Kunstkammer im Residenzschloss Dresden, in: Fürstliche Koordinaten, hg. I. Baumgärtner (jako pozn. 2), s. 31–68.

Známí současníci, jako byl švýcarský lékař Heinrich Pantaleon, luteránský teolog a historik David Chytraeus nebo astronom a matematik Michael Neander, sice chválili Magdeburgovo mnohostranné dílo, a ačkoli jméno bylo téměř setrvačností stále uchováno v paměti, konkrétní náplň díla se z ní naopak vytrácela. V některých případech byla jména osob fixována v názvech vzdělávacích institucí, jejichž počátky spadají právě do období renesance a humanismu (např. Bildungszentrum Adam Ries v Annabergu, Rivius-Gymnasium v Attendornu), v seznamech slavných rodáků, případně se jim dostalo i pomníků v podobě soch či bust (za všechny Barbara Uthmann v Annabergu či Adam Ries ve Staffelsteinu), eventuálně názvů ulic. Ve vztahu k Magdeburgovi pocítujeme v naznačených směrech stále určitý dluh.

Duringische und Meißnische Landtaffel (1566) – pohled na mapu

Těžiště našeho zájmu spočívá v interpretaci nejvýznamnějšího mapového díla Hioba Magdeburga, a to s důrazem na residua – pozůstatky – starších sídelních situací; hledáme odpověď na otázku výpovědní hodnoty mapy k problematice sídelního vývoje a proměn kulturní krajiny v době středověké transformace (hrady, tvrze, vsi a celá panství, zaniklé středověké osady, místa důlní těžby, církevní stavby, cesty). Interpretace tohoto typu se neobejde bez základních znalostí historicko-geografických souvislostí, které se v Míšeňsku odehrály v průběhu této krajinné přeměny. Jako základní pomůcky k interpretaci Magdeburgovy mapy posloužily současné turistické mapy Německa (1 : 35 000), které se snaží důsledně reflektovat historické lokality a dějinné odkazy pro současnost vůbec a poměrně se tak liší od našich turistických map, byť i ony jsou na relativně vysoké úrovni.³⁴ Významnou pomůckou bude také velkolepý digitální projekt Karla Blaschkeho *Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen*,³⁵ jehož paralelou je u nás dílo Profousovo a Šmilauerovo. Jde o elektronickou

³⁴ Užito aktuálních turistických map *Grosse Radwander- und Wanderkarte*, Dr. Barthel Verlag – reflektují zpravidla více typů historických objektů, než tomu je v českých turistických mapách: kostely, kaple, kláštery, hřbitovy, hrady, zříceniny, zámky, statky, pravěká hradiště, zbytky starého osídlení (včetně zaniklých či pustých sídel – *Wüstung*, v případě zaniklých středověkých osad či sídlišť je však výpovědní hodnota současných turistických map omezená a neodráží spolehlivě aktuální stav poznání), vodní a větrné mlýny, věžové stavby, jeskyně, mohyly, doly. Mapy nepostrádají také vyznačení starých středověkých dálkových cest, které jsou dopravními značkami vyznačeny také v terénu. Pokud nemáme tyto mapy k dispozici, alternativní pomůckou mohou být současné digitální mapy, které plní částečně funkci map turistických. K dispozici na <http://www.openstreetmap.de/karte.html>. Pro naše účely jsou mnohem vhodnější než mapy od společnosti Google.

³⁵ <http://hov.isgv.de>. Můžeme zde narazit na některé nedostatky nebo chyby, které ovšem spíše vznikly zastaráním díla tak, jak byli edičně vydávány další středověké prameny. Pro potřebu příspěvku však přínos této rukověti není nijak snížen.

podobu historicko-topografického slovníku Saska, ovšem od jeho tištěné verze se liší některými nedostatky (např. neodkazuje vždy důsledně na všechny nejstarší zmínky s příslušnou referencí pramene). Výraznou, byť čistě teoretickou oporou pro práci s historicko-geografickou terminologií vázanou na historickou krajinu je kniha T. Klimka *Krajiny českého středověku*, která zohledňuje hned několik hledisek, z nichž pro náš záměr je nejvýznamnější otázka orientace v krajině středověkého člověka a vůbec terminologie, která se v těchto souvislostech v pramenech užívala.³⁶ Ta ovšem v mapách bývala uplatňována sporadicky, jelikož postrádaly vlastní legendu, nicméně často ji lze vyčíst z použité ikonografie. A to bude také úkolem druhé části příspěvku.

Začneme popisem pramene. Autor mapu tvořil jako akvarelovou kresbu o rozměrech 1190 × 1510 cm a v měřítku 1 : 215 000; vytvořena byla pro potřeby kurfiřta Augusta. Titul – název mapy – je uveden nahoře uprostřed. Spolu s dalšími mapovými díly uloženými ve SLUB Dresden byla Magdeburgova *Landtaffel* prezentována při příležitosti 26th *International Cartographic Conference*, kterou Drážďany hostily v závěru srpna 2013. Už od roku 2009 je zpřístupněna v digitální podobě k badatelským účelům na webových stránkách knihovny.³⁷ Mapa je orámována portréty 46 osobností vůdčí zemské šlechty (králů, markrabat, lankrabat, vévodů, purkrabích – včetně jejich ženských protějšků – kněžen, vévodkyň, hraběnek),³⁸ které byly patrně přejaty jako věrné kopie z *Das Sächsische Stambuch* (1500–1546), ilustrovaný Lucasem Cranachem.³⁹ Mapa je geograficky vymezena na severu linií městy Magdeburg – Zossen – Teupitz, na východě až po Sommerfeld (Lubsko) a Zittau (Žitavu), na jihu až po Cheb (Eger) a na západě až po Salzungen a Goslar. Na její ploše je údajně zobrazeno více než 500 sídel, jak již v 1796 spočítal německý jazykovědec Johann Christoph Adelung.

České území. Při interpretaci mapy postupujeme od západu k východu. Východní Krušnohoří budeme vymezovat od západu severojižní linií Kadaň – Přisečnice. Královské město Kadaň je vyobrazeno ikonou symbolizující hradby a vstupní

³⁶ Tomáš KLIMEK, *Krajiny českého středověku*, Praha 2014.

³⁷ SLUB Dresden, *Düringische und Meißnische Landtaffel*, 1566, Kartensammlung, Signatur/Inventar-Nr.: SLUB/KS A13534. Dostupné na http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/90007626/df_dk_0011477 [cit. 31. 12. 2015].

³⁸ Jména a tituly vepsaná zpravidla pod portrét jsou vlivem stáří dokumentu často nečitelné. Portréty jsou však dobře viditelné. S jistotou jde však o osobnosti Míšeňska a Durynska napříč časovou osou.

³⁹ SLUB Dresden, *Das Sächsische Stambuch*. Sammlung von Bildnissen sächsischen Fürsten, mit gereimten Text (1500–1546), 1546, Handschriften Saxonica, Signatur: Mscr.Dresd.R.3. Dostupné na <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/56803/1/> [cit. 31. 12. 2015].

Obr. č. 1. Severozápadní Čechy na Hiobově mapě Durynska a Míšeňska (výřez). Zleva: Přísečnice, Hasištejn, Křimov, Chomutov, Červený Hrádek, Jirkov, Rýzmburk. – Signatur/Inventar-Nr.: SLUB/KS A13534, alte Inventar-Nr.: Tab.geogr.B.Sax.A.90.

brány či věže. Velikostí je jeho ikona větší než ostatní, jež symbolizují okolní sídla (např. Měděnec – *Kupperberk*). Na Přísečnici a její okolí Hiob upomíná jako na velmi vzdálenou, sídelně odlehlou oblast, což je vzhledem k hornické historii tohoto místa ukrytého hluboko v horách poměrně reálné.⁴⁰ Jak bylo naznačeno, autor si všímá také Poohří, respektive jeho levobřežní části.⁴¹ Proto došlo i na reflexi hradů Hauenštejn (Horní hrad) a Himmelštejn.⁴² Naprosto nepřehlédnutelný bodem na mapě je hrad Hasištejn, ikonograficky zpodobněný dvěma věžemi, což by odpovídalo jeho mladší stavební fázi.⁴³ Zhotovitel kartografického díla pamatoval také na Výsluní (*Sonnenberg*), které bylo právě v 16. století projektováno jako hornické město s čtvercovým půdorysem, původně typickým pro saskou renesanci (např. Marienberg).

⁴⁰ Ladislav BÍLEK – Jaroslav JANGL, K dějinám hornictví na Chomutovsku, Chomutov 1976, s. 26–29. Významnou pramenovou edicí jsou Ludmila KUBÁTOVÁ – Václav Vok FILIP – Václav BOK, Statuta horního města Jáchymova z roku 1526, Praha 2012.

⁴¹ Sídelní situaci na Lounsku však téměř nemapoval. Nebyl k tomu důvod, jelikož zasahovala již do nitra Čech.

⁴² Název není dobře čitelný.

⁴³ Tomáš DURDÍK, Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha 2002, s. 150 (heslo Hasištejn).

Jeho předchůdce, hornická osada Spindelbach, už zanesena nebyla, jelikož někdy v průběhu 15. století tato ves, jejíž obyvatelé byly zejména horníci a skláři, zanikla.⁴⁴ Mapa dokázala postihnout také nejstarší německou kolonizační oblast na Chomutovsku, tzv. Křimovský újezd (*Krima, Domina, Neudorf*), který se stal majetkovou doménou řádu německých rytířů.⁴⁵ Právě přes něj vedla nadregionálně významná cesta do Míšeňska směrem do Lipska. I přes mnohé detaily Magdeburg do svého díla komunikace v zásadě nezanášel a dával přednost reflexi sídel, jejichž vyobrazení potom v mapě často vytvářelo souvislé linie, z nichž je možné rozeznat vztahovost mezi jednotlivými lokačními body.

Na východ od panství německých rytířů vzniklo ve středověku aktivitou Alberta ze Žeberka další dominium, v porovnání se svými „sousedy“ o něco méně historicky významné, a ani Hiob je významněji nezohlednil. Z jeho obvodu vyobrazil pouze poddanské městečko Jirkov (*Goërcka*) a západně od něj zámek Červený Hrádek (*Rothaus*), na jehož místě kdysi stál hrad Borek. Zde nastala chyba v orientaci, jelikož zámek leží od Jirkova severovýchodně. Vesnice, které k červenohrádeckému panství náležely, v mapě vyobrazeny vůbec nejsou, byť by se pro ně našlo hodně prostoru. Místo nich v mapě zůstává volná plocha, a to i pod horským lemlem na starém sídelním území. Podobně jen zběžné pozornosti se dostalo sousedními panství Jezeří – jeho ústřední hrad, přestavěný na sklonku středověku na renesanční zámek (po roce 1513 za Mikuláše Hochhausera z Hochhausu), zcela chybí, vyobrazeny jsou jen dvě vsi, které k dominiu náležely (dnes problematicky rozeznatelné). Zřejmě se jednalo o Albrechtice (*Olbersdorf*) a Horní Jiřetín (*Ober...?*). Ikonograficky je v mapě reprezentují jejich farní kostely. Žádné další vsi již v mapě nejsou, ač prostoru by se jim dostávalo (např. Ervěnice, Komořany, Dolní Jiřetín, Podhůří, Černice). Dále na východ je potom Magdeburgem zachycená sídelní síť o něco pečlivěji; jednalo se o vsi, jejichž založení souviselo s rozsáhlou kolonizací oblasti rodem Hrabšiců, sídlících na hradě Rýzmburku (*Risenbergk*), jenž v mapě je vyznačen, eventuálně náležející k doméně osekých cisterciáků. S jistotou lze v mapě číst Dlouhou Louku (*Lange Wise*), Loučnou (*Ladung*) a Fláje (*Flöe*). Naopak další očekávatelné vsi, jako jsou Křižatky, Klíny nebo Mníšek, kudy procházela strategicky významná cesta směřující na Freiberg, v mapě zachyceny nejsou. Klíny se staly už v průběhu 13. století nejvýše položeným hrabišickým sídlištěm. Moldava, která navázala na středověké

⁴⁴ Jiří CRKAL – Eva ČERNÁ, Nové objevy v Krušných horách – zaniklé středověké sklárny na k. ú. Výsluní, okr. Chomutov, AH 34, 2009, s. 503–521.

⁴⁵ Václav KŮRKA, Ke kolonizaci Chomutovska, ČSPS 67, 1960, s. 129–146; Tomáš VELÍMSKÝ, Trans montes ad fontes! K roli újezdů při kolonizaci středních a vyšších poloh na území severozápadních Čech, Most 1998; Libor JAN, Počátky Chomutova a řád německých rytířů, in: Comotovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova, red. Petr Rak, Chomutov 2003, s. 5–15.

sklářské hutě, zachycena také není. Nejstarší sídelní vývoj této oblasti, což se týká i Flájí, zůstává stále osvětlen jen velmi nedostatečně – jen v obecné rovině zde můžeme předpokládat, vedle sklářství, souvislost i s dalšími způsoby hospodářského využití lesa.⁴⁶ Magdeburg v tomto prostoru názorně naznačil svažitost terénu, byť se v porovnání s jinými lokalitami v Krušných horách jeví v některých místech zdánlivě přesné geomorfologické vyobrazení spíše jako náhodné.

Dále na východ je znázorněna Krupka (*Graupen*), a to bez hradů, spolu se Soběchleby (*Zöchleben*) a Chabařovicemi (*Karbitz*), ležícími v podhůří. Strategicky významné území kolem Chlumce až po oblast Nakléřovského průmysku je v mapě ztvárněno na první pohled poněkud zmateně. Magdeburg nejspíše vynechal Chlumec (vzpomeňme zdejší raně středověké hradiště a nejstarší záznamy o tomto místě, spojené se správními, obchodními a válečnými aktivitami – zakládací akt litoměřické kapituly, Kosmova kronika) a vyobrazil až Ústí nad Labem (*Aussig*), a to spolu s hradem Střekov (*Schreckenstein*) a Blansko (*Blankenste*). Severně jsou pak poblíž nezvýrazněné hranice zachyceny vsi Libouchec (*Königswald*), Nakléřov (*Nalerov*) a Petrovice (*Peterswald*), profitující s intenzivního kontaktu s míšeňskými kupci. Autor mapy pamatoval i na jiné podstatné body či linie, jako je levý přítok Labe, řeku Bílinu, anebo (již hlouběji v českém vnitrozemí) Milešovku (*Mileschauer bergk*).

Míšeňsko. Na první pohled je zjevné, že hranice mezi českým královstvím a saským kurfiřtstvím nebyla nikterak zvýrazněna. Ve středověku nebývala hranice mezi zeměmi v hustě zalesněných územích zpravidla stanovována jinak, než jakožto pomyslná linie vedoucí středem pomezího hvozdu. Vůbec poprvé stanovila hranici mezi Čechami a Saskem Chebská smlouva v roce 1459, a to v návaznosti na předcházející politicky napjatou situaci.⁴⁷ Na nejstarších mapách panství, které vznikaly v raném novověku, hranice většinou zvýrazněné byly a v reálné situaci je tvořil zpravidla potok nebo je vyznačovaly hraniční kameny, což byla stará praxe doložitelná v českých

⁴⁶ Obě lokality jsou poprvé spojovány s rokem 1346 (*Flew, Muldaw*), kdy jejich fary byly zavázány platit předepsaný desátek míšeňskému dómu, přičemž spadaly pod freiberskou diecézi. Tomáš VELÍMSKÝ, Hrabšici. Páni z Rýzmburka, Praha 2002, s. 90, však v rozporu s vlastivědnou literaturou, ale na základě komentáře k edici pramenů, správně upozornil, že míšeňský registr církevních desátků sice toho roku vznikl, ovšem nedochovala se jeho původní verze, a k dispozici je až daleko mladší soupis (1495), který byl průběžně doplňován. Není tedy vůbec jisté, zda farnosti existovaly již v době založení registru. Na základě archeologických výzkumů však lze s jistotou hovořit o existenci skláren na území při pramenech Freiberské Muldy již v závěru 14. století.

⁴⁷ Erich BERLET, Die sächsisch-böhmische Grenze im Erzgebirge, Oschatz 1900, s. 30–46; široký dobový mocensko-politický kontext naznačují příspěvky v knize Eger 1459: Fürstentreffen zwischen Sachsen, Böhmen und ihren Nachbarn: dynastische Politik, fürstliche Repräsentation und kulturelle Verflechtung / Cheb 1459: setkání panovníků Saska, Čech a jejich sousedů: dynastická politika, panovnická reprezentace a kulturní vazby, hg. André Thieme – Uwe Tresp, Döbel 2011.

Obr. č. 2. Saská část východního Krušnohoří na Hiobově mapě Durynska a Míšeňska (výřez).
Zleva: Zschopau, Annaberg, Wolkenstein, Lauterstein, Zöblitz, Sayda, Purchenstein. –
Signatur/Inventar-Nr.: SLUB/KS A13534, alte Inventar-Nr.: Tab.geogr.B.Sax.A.90.

zemích již od 12. století.⁴⁸ Dokonce vznikaly tzv. hraniční mapy, popřípadě mapy sporných území, které si panství nechávalo zpracovávat, aby předešlo sporům o své území.⁴⁹

Na severních straně východního Krušnohoří, jež leží v oblasti historického Míšeňska, budeme residua středověkých situací sledovat především s ohledem na známá šlechtická sídla; následně pak můžeme srovnávat možnost studia středověké topografie v konfrontaci s Oederovou mapou. Je zároveň nezbytné zdůraznit historický kontext související se sídelními procesy. Začneme opět od západu na východ. Osídlení kolem Annabergu se vázalo především na období vzniku horního města, a sídelní aktivity před rokem 1500 je obtížné dokládat (např. Jöhstadt, Königswalde, Grumbach, Niederschmiedeberg). Podobná situace platí také pro oblast Marienbergu,

⁴⁸ Markéta MARKOVÁ, Vymezování hranic a jejich značení v přírodě ve středověku, in: Regiony – časoprostorové průsečíky?, red. Robert Šimůnek, Praha 2008, s. 98–106.

⁴⁹ Významný příklad ukazuje situace vymezené hraničními kameny mezi panstvím Děčín (Günther von Bünau) a državami Wettinů (od 2. pol. 16. stol.), které nesou znaky obou držitelů. K tomu Tomáš VELÍMSKÝ, Česko-saská hranice a její vývoj do chebské mírové smlouvy v roce 1459. Hmotné transfery přes česko-saskou hranici v raném a vrcholném středověku, in: Tomáš Velímský – Kristina Kaiserová a kol., Společenské, kulturní a ideové transfery v historii příhraničního regionu severozápadních a severních Čech a jejich role pro rozvoj a udržitelnost, Ústí nad Labem 2015, s. 9–29, zde s. 29.

i když zde lze najít polohy (včetně zaniklých vsí), které prokazatelně se starším osídlením souvisí.⁵⁰ Především však tímto územím procházeli kupci,⁵¹ přičemž zpočátku, ještě před započatím osidlování vyšších poloh, fungovala jen tzv. Přísečnická stezka, která vrcholové partie Krušných hor protínala jižně od Annabergu. Ani z ústřední části Magdeburgovy mapy není patrné, která sídla jsou starší – v tomto ohledu je nutné vycházet z jiných typů pramenů. Každopádně většinu z mladších sídel tvůrce kartografického díla bezpečně zmapoval. Mezi nejvýraznější administrativní a mocenská centra patřily hrady položené v údolí řeky Zschopau, založené pány z Waldenburgu – Wolkenstein (*Wolkenstein*) a po proudu severněji položený Scharfenstein (*Scharfenstein*).⁵² Dále Niederlauternstein (*Lauterstein*), hrad pánů z Alarmsdorfu, kteří osídlovali území nedaleko později vzniknuvšího renesančního hornického města Marienberg.⁵³ Ikonograficky je v mapě existence panských sídel naznačena, nelze ovšem rozlišit, zda středověký objekt zůstal zříceninou (např. Lauterstein) nebo se proměnil v zámecské sídlo či hrad s prvky zámku, jako tomu bylo v případě Scharfensteinu a Wolkensteinu. Na významu nabývalo v raném novověku také původem středověké městečko Zöblitz (*Zoeblitz*),⁵⁴ jež protínala jedna z cest označovaných jako *Böhmischer Steig*, která vedla přes Oederan na Waldheim, ale vykazovala také alternativně směřujícími větvemi, směřujícími např. do Zschopau (a dále přes Chemnitz do Rochlitz), kde v rámci městského jádra vyrostl hrad, později přestavěný na zámek (Wildeck).⁵⁵ Tento

⁵⁰ Volkmar GEUPEL, Die Wüstung Hilmersbach in der Stadtflur Marienberg im Erzgebirge, Ausgrabungen und Funde 39, 1994, s. 27–31.

⁵¹ Wilhelm HOLSTEIN, Ein Brakteatenfund aus der Nähe von Marienberg/Erzgebirge, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 43, 2001, s. 171–176.

⁵² Gerhard BILLIG – Heinz MÜLLER, Burgen. Zeugen sächsischer Geschichte, Neustadt a. d. Aisch 1998, s. 166–168.

⁵³ Volkmar GEUPEL, Die Burgruine Lauterstein im Erzgebirge, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 2003, s. 301–340.

⁵⁴ Poprvé je Zöblitz zmiňován v roce 1323 jako městečko se clem (*stetechen mit dem zolle*). Z toho lze usuzovat i na existenci trhu na dálkové komunikaci – srov. <http://hov.isgv.de/Zöblitz> [cit. 21. 2. 2016].

⁵⁵ Rekognoscaci středověkých cest v Sasku se věnovali zejména Renate WUSSIVA, Die Entwicklung der Altstraßen im Gebiet des heutigen Bezirkes Karl-Marx-Stadt von der Mitte des 10. Jh. bis Mitte des 14. Jh. Ein Beitrag zur Rekonstruktion des Altstraßennetzes auf archäologischer Grundlage, disertační práce, Dresden PH, 1986; Rainer AURIG, Mittelalterlich-frühneuzeitliche Verkehrswege im Ostererzgebirge, in: Burg – Straße – Siedlung – Herrschaft. Studien zum Mittelalter in Sachsen und Mitteldeutschland, hg. Rainer Aurig – Reinhardt Butz – Ingolf Grässler – André Thieme, Beucha 2007, s. 269–291; Manfred RUTTKOWSKI, Altstraßen im Erzgebirge. Archäologische Denkmalinventarisierung Böhmischer Steige, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 44, 2002, s. 264–297.

hrad vznikl na přelomu 13. a 14. století zjevně iniciativou pánů z Erdmannsdorfu, a v průběhu následujících dvou století připadl Waldeburgům a Albrechtovi, purkrabímu na hradě Leisnig. Nakonec ho Anarg z Waldheimu a pán na Wolkensteinu v roce 1456 postoupil saskému kurfiřtu Fridrichovi, přičemž mezi léty 1547–1549 ho saský vévoda Mořic nechal přestavět na lovecký zámek v renesančním stylu.

Z mapy bohužel nelze na základě ikonografie pro jednotlivá sídla rozlišit, o jaký typ se jedná. Zda jde o městečko s hradem či zámek, samotný hrad, zámek či město. Výjimečně bývají vyobrazeny také vsi s kostelem, u nichž je ikona více méně jednotná. Přesto se autor snažil ikony vyobrazovat mnohotvárně, byť se často siluety sídel podobaly. Uveďme si příklad: Zschopau – dvě červené střechy s věží uprostřed; Scharfenstein – dvě bergfritové věže; Wolkenstein – tři věže, z nichž jedna připomíná pevnost. Pro interpretaci těchto ikon je (by bylo) nutné nahlédnout do starých grafík hradů či stavebně historických studií a seznámit se v základech s jejich stavebně historickým vývojem.⁵⁶ Lze konstatovat, že z hlediska stavební podoby sídla mají ikony maximálně jen velmi orientační výpovědní hodnotu. Zároveň však nelze zavrhnout možnost, že se autor skutečně pokoušel v základních rysech některá sídla věrohodněji zachytit. Samozřejmě, že vyobrazení sídel v miniaturní podobě si nemohou klást vysoké nároky na to, aby odrážely skutečný stav.

Magdeburgova mapa může zachycovat také lokality, který prodělaly poměrně prudký vývoj od vesnice k hornickému městu. Příkladem budiž Lengefeld (*Lengefeld*), který se nejprve profiloval jako širší lesní lánová ves s tržním městským zřízením, a koncem 14. století se již definoval jako městečko (*Städtchen*), v 16. století pak jako městečko se vsí (*Stedlein und Dorff*), jež spolu s ní čítalo 138 osedlých. Svou správou spadl pod panství hradu (později zámku) Rauenstein (*Rauenstein*), ležícího asi kilometr severně na řece Flöha, označovaného jakožto jeho rytířské zboží (*Rittergut*, 1551).⁵⁷

Velmi honosně je graficky vyobrazena ikona pro horní město Freiberg, které zároveň prstencovitě obklopují vsi, které k městu náležely, přičemž vlastníkem byl v tomto případě míšeňský markrabě, který freiberskou oblast obdržel od císaře jako léno (1156).⁵⁸ Rozlehlá oblast leží v podhůří, v těsné blízkosti „hor“, a v raném středověku nebyla stabilně osídlena a tudíž zůstávala zcela pokryta lesem. První vsi na území pozdějšího města nebo v jeho okolí vznikaly v době před založením Freibergu

⁵⁶ Prostřednictvím <http://www.deutschefotothek.de> [cit. 31. 12. 2015].

⁵⁷ http://hov.isgv.de/Lengefeld,_Stadt [cit. 31. 12. 2015].

⁵⁸ Naposledy k sídelním poměrům přehledně Uwe RICHTER, Die Besiedlung des Freiburger Raumes und die Entstehung der Stadt Freiberg, in: Die Frühgeschichte Freibergs im überregionalen Vergleichs. Städtische Frühgeschichte – Bergbau – früher Hausbau, hg. Yves Hoffmann – Uwe Richter, Halle (Saale) 2013, s. 13–32.

(Tuttendorf, Christiandsdorf a Berthelsdorf) nebo v průběhu procesu jeho formování.⁵⁹ U mnohých však první písemné zmínky naznačují, že v rámci městského okrsku (nebo při jeho okraji) vznikaly až později, a to v průběhu 14. až 16. století (Oberschöna / *Shonowe* 1318; Zug 1578). Naopak u některých je možné nalézt ranou časovou koexistenci s městem (Tuttendorf 1183, Kleinschirma 1227, Hilbersdorf 1272). V blízkosti vsí Oberschöna a Hilbersdorf byla dokonce zjištěna hornická aktivita už v průběhu 12.–14. století a obě lokality byly od 70. let zkoumány povrchovými průzkumy pracovníky Zemského úřadu pro archeologii v Drážďanech (LfA Dresden). Hiobova mapa z těchto dvou zachycuje jen ves Oberschöna.

V mapě možná symbolicky není kolem Freibergu vyznačený žádný les, který se vlivem těžby stříbra a jejího zpracování rychle ztrácel před očima, čímž vznikala potřeba dovozu dříví také z české strany Krušných hor, o čemž informují raně novověké prameny.⁶⁰ Zcela výjimečně, ale naprosto odůvodněně zachytil Magdeburg ve své mapě také rybník, a to v lesní lánové vsi (Groß)hartmannsdorf, ležící na přítoku Freiberské Muldy. Nejde o žádnou náhodu. V praxi měl skutečně velký význam. Jedná se o Dolní rybník (Untere Teich) s aktuální rozlohou 61 hektarů, čímž je největším rybníkem v Krušných horách. Byl vybudován ovšem až mezi lety 1568–1572, a to jako vodní zásobárna pro doly ve Freibergu a svou funkci dobře plnil i během srážkově slabších období. Dnes je chráněným krajinným územím (*Landschaftschutzgebiet*). Ves je ovšem mnohem starší než samotný rybník. V roce 1375 přešel (Groß)hartmannsdorf do rukou benediktinského kláštera v Chemnitz, výměnou za jiné majetky pánů z Waldenburgu, nacházející se na panství Rabenstein.⁶¹ Od kláštera ho dělilo necelých 40 km.

Obr. č. 3. Vrcholně středověká sídelní centra (12.–14. století) ve středním a východním Krušnohoří, evidovaná v Magdeburkově mapě Durynska a Míšeňska (1566). Rekonstrukční mapa Martina Žemličky a Barbory Duškové. – 1 město Pirna, 2 purkrabství Donín, 3 Dippoldiswalde, 4 Freiberg, 5 Chemnitz, A Zschopau, B, Scharfenstein C Wolkenstein, D Rauenstein, E Niederlauterstein, F Sayda, G Rechenberg, H Frauenstein, I Bärenstein, J Lauenstein, K Weesenstein, L Königstein, M Stollberg, N Schlettau, O Purschenstein, a Lengefeld, b Frauenstein, c Liebstadt, d Gottleuba, e Zöblitz, f Stollberg, g Schlettau, h Oederan. Znak: překřížený špendlík (viz legenda) – černý: Oberschöna, Reichenau, růžový: Hilbersdorf, Niederpöbel.

⁵⁹ Magdeburgova mapa zachycuje z těchto nejstarších sídel pouze Berthelsdorf (jižně od Freibergu). Tuttendorf vyobrazen patrně nebyl nebo není kvůli špatnému stavu mapy (v době její digitalizace) již k rozeznání. Christiansdorf pohltilo městské jádro vznikajícího hornického města.

⁶⁰ Josef NOŽIČKA, *Proměna lesů a vývoj lesního hospodaření v Krušných horách do r. 1848*, Praha 1962, s. 4–5, 12–36.

⁶¹ Volkmar GEUPEL, *Das Benediktinerkloster und die Anfänge der Stadt Chemnitz aus Archäologischer Sicht*, in: *Zur Entstehung und Frühgeschichte der Stadt Chemnitz*, hg. Gabriele Viertel, Chemnitz 2002, s. 108–128.

Poměrně zřetelně lze v mapě při hranicích s Čechami okem zachytit bývalé hrabišické fundace: Pfaffrodu (*Pfaffenrode*), Saydu (*Saida*), Purchenstein a Rechenberg. Jejich poloha ovšem není zdaleka přesná; z mapových značek vyčteme, že hrad stál v Rechenbergu a Purchensteinu – vypadá to, že se Magdeburg dokonce tentokrát pokoušel o jejich siluety, přičemž hrad v Saydě, který byl plně zničen až za třicetileté války, je vyobrazen v nejisté podobě, leč graficky byla zdůrazněna jeho opevňovací funkce.⁶²

Rozbor středověké topografie a jejich residuí v Magdeburgově mapě dále na východ až k hornosaskému Polabí zůstává již na okraji naší pozornosti; hlavní centra jsou ovšem součástí rekonstrukční mapy (obr. č. 3). Hiobova mapa se však stala významnou kartografickou pomůckou své doby, jakkoli otázku jejího reálného využití těžko kdy zodpovíme. V mapě lze snadno najít významná panská sídla a města (Dippoldiswalde, Lauenstein, Weessenstein, Dohna),⁶³ kolem nichž se nápadně seskupovaly venkovské aglomerace vznikající ve starší i mladší fázi osídlování vyšších poloh v horách. Nutno podotknout, že názvy vsí bývá nezřídka obtížné správně přečíst, což ovšem padá na vrub velikosti písma v kombinaci s horším fyzickým stavem mapy.⁶⁴

Oederova mapa jako pramen pro studium nejstarších sídelních procesů v Sasku

Oederova mapa Saska je dílem člověka, který své práci zeměměřiče a kartografa zasvětil podstatnou část života. Jeho dílo patří k nejvýznamnějším památkám na poli evropské kartografie vůbec. Mathias Oeder († 1614) pocházel z annaberské rodiny, v níž mělo zeměměřičství již svou tradici.⁶⁵ Se svým mapovým dílem započal v roce 1586 na sklonku vlády saského kurfiřta Augusta a následně v době vlády jeho syna Kristiána I., pod nimiž byl přímo zaměstnán a z jejichž příkazu dílo mělo vzniknout. Postupně se rodilo velkolepé „První zemské mapování Kurfiřství saského“ (*Die*

⁶² Gerhard BILLIG, Rechenberg – Burg der Hrabišice, *Sächsische Heimatblätter* 10, 1964, s. 409–418; Volkmar GEUPEL, Zwischen Neuhausen und Sayda. Auf den Spuren böhmischer Kolonisatoren im Erzgebirge, *Archaeo. Archäologie in Sachsen*, 2005, č. 2, s. 42–47.

⁶³ Naopak vlivem špatného stavu mapy v některých místech došlo prakticky k vymazání významného městečka Frauenstein, v němž dodnes stojí zřícenina a vedle ní zámek. Lokalita však zanesena v mapě byla, o čemž svědčí ikona přesně v místě, kde měl být i popis.

⁶⁴ Příkladem budiž oblast Donínska, která je jednak méně přehledná, ale především ve špatném stavu dochování.

⁶⁵ K rodinnému zázemí a vazbám podrobně Frank REICHERT, Die kurfürstlich-sächsischen Markscheider Georg Öder die Jüngeren sen. und jun., in: *Fürstliche Koordinaten*, hg. I. Baumgärtner (jako pozn. 2), s. 147–185.

erste kursächsischen Landesaufnahme). Původní mapa vznikala v měřítku 1 : 13 300. Její první vyhotovení (německými odborníky obecně nazýváno *Ur-Oeder*) sice představuje poměrně povrchní verzi, ale přesto překonalo všechny v Německu dosud existující mapy. Sám Oeder pracoval na svém díle až do své smrti, a to zejména za vlády Jana Jiřího I. Po Oederově smrti na něm dále pokračoval jeho synovec a následovník Balthasar Zimmermann, ovšem už v měřítku 1 : 53 333. V práci pokračoval již v období třicetileté války, a jeho smrtí (1633 nebo 1634) byl osud díla zpečetěn. Aktualizace samozřejmě vykazovala několik odchylek od původního díla, a to z různých důvodů. Dosud nepublikované Oederovo mapování bylo vydáno k 800. výročí vlády rodu Wettinů na 17 kolorovaných mapových listech v roce 1889.⁶⁶

Podívejme se na obsah mapy s ohledem na popis pohraničí ve východní části Krušných hor. Dílo je rozděleno do mapových listů označovaných v němčině jako „desky“ (*Tafel*). S ohledem na geografickou polohu zkoumaných sídel se zaměříme na mapový list č. III (Gotleuba), IV (Pirna), VI (Purschenstein), VII (Schmiedeberg), VIII (Dippoldiswalde) a XI (Jöhnsstadt), přičemž české pohraničí je zaznamenáno v listu č. I, III, VI a XI. Je na první pohled zjevné, že některé části Saska již nestihl ani Oeder, ani Zimmermann začít, natož pak některé části konkrétní desek vůbec dokončit. Nebylo zmapováno území severně od Annabergu, tedy údolí řeky Zschopau, spolu se širokým regionem (včetně poloh v okolí města Chemnitz), a dále západní část saského kurfiřtství (oblast Zwickau, Crimmitschau, Eibenstocku, Aue, Stollbergu), s výjimkou Lipska a okolí (Groitzsch, Pegau).

Oederovo dílo se na první pohled od Magdeburgovy mapy liší. Už díky podrobnějšímu mapování mohl popsat či vyobrazit jednotlivé mlýny, doly, hutě, řeky, potoky, rybníky, (občas i) majitele vsí a panství, cesty, anebo pojmenovat lesní areály. Dílo není samozřejmě zcela dokonalé. Během bádání se naráží na spoustu nedostatků či nepřesností či zjednodušení. V některých částech mapy se dokonce sídelně krajinný kontext vytrácí. Začneme mapovým listem č. III, na němž je vyobrazeno torzo českého pohraničí spolu s Předním Cínovcem (*Förder Zienwald*, zaniklý) a Krupským lesem (*Der Kraupische Wald*), takto tehdy nazývanou oblastí dnešního Přírodního parku Východní Krušné hory. To je z českého území z této oblasti vše. Na německé straně jsou znatelné nedostatky – nebyl vyobrazen středověký hrad Lauenstein, v té době již přestavěný na zámek, ale pouze jeho manské zboží Liebenau, u něhož je

⁶⁶ Die erste Landesvermessung des Kurstaates Sachsen auf Befehl des Kurfürsten Christian I. ausgeführt von Matthias Oeder (1586–1607). Zum 800jährigen Regierungs-Jubiläum des Hauses Wettin, Dresden 1889; digitální podoba vznikla péčí Digitalizačního centra při Státní a univerzitní knihovně v Göttingen, online: <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/toc/?PID=PPN543440540> [cit. 31. 12. 2015]. – Základní literatura k osobnostem Oedera a Zimmermanna: Fritz BÖNISCH, Die erste Kursächsische Landesaufnahme. Ausgeführt von Matthias Öder und Balthasar Zimmermann von 1586 bis in die Anfangszeit des Dreißigjährigen Krieges (Atlas zur Geschichte und Landeskunde von Sachsen, Beihefte 4.1–4.2), Leipzig – Dresden 2002.

poznámeno, že patří rodu Bünau, sídlícím na Lauensteinu (*ist Bünaw zum Laüstein*). Na listu č. VII, který se k němu pojí, hrad (zámek) vyobrazen také není.

Na listu č. IV. je vyobrazena saská část horního Polabí spolu s městem Pirnou (znázorněna jeho urbánní struktura), přičemž v jihozápadním směru je znázorněno ještě Donínsko, představující bránu do východního Krušnohoří. Samotný Donín však zůstal mimo tuto část mapy a je součástí folia č. VIII (*Stedlein Dohnen*), které zahrnuje další majetky, toho času náležící pánům z Bünau – dále v horách položený Liebstadt (zmínka již 1286 jako *civitas Liebenstat*, kdy ho Otta z Donína propůjčil biskupství v Míšni), blíže k Donínu a na cestě do hor situovaný Falkenhain, který ovšem patřil būnauské větvi na Wolkensteinu jako manské zboží (*Rittergut Wolkenstein*), stejně tak Hausdorf, položený západně od této komunikace, asi 6 km severně od Glashütte. Na téže mapě je vyobrazena oblast kolem městečka Dippoldiswalde (*Stedlein Dippoldiswalde*), na jehož hornickou minulost, ale i současnost upozorněno není (ještě roku 1792 uváděn statut *Bergstadt*). Severně od městečka zůstaly vesnice nezmapovány, s výjimkou vsi Paulsdorf, položené u dnešní přehrady Malter. Především jsou v okolí Dippoldiswalde popsány a pojmenovány mlýny, rybníky či pláně.

Jižním směrem, hlouběji do hor, jsou vsi zastoupeny na mapovém foliu č. VII. K městečku Dippoldiswalde náležela ves Luchau (*Lucha*) či Oberfrauendorf (*Öberfrauendorff*), o nichž jsou první zmínky až na přelomu 14. a 15. století, ovšem v případě Luchau z počátku ves patřila k „*districtus Dohna*“ (1403). V jejím středu leží pozůstatky vodní hradu datovaného do 12. století. Dále k jihu leží Schmiedeberg, o němž sice máme zprávy již z první poloviny 15. století, ale statut tohoto místa známe až z roku 1644 (hornická osada, *Bergflecken*), přičemž díky nejnovějším archeologickým výzkumům spojených s objevením středověkých dolů v Dippoldiswalde odkryli pracovníci Zemského úřadu pro archeologii v Drážďanech staré doly také u Schmiedebergu (Niederpöbel), dendrochronologicky datované dokonce do doby před osmdesátými lety 12. století.⁶⁷ Rudná ložiska zde však byla odkryta spíše cílenou prospekci a vsi ležící okolo dolů (Niederpöbel, Schmiedeberg, Kipsdorf) jsou tak velmi pravděpodobně mladší a souvisí s pozdně středověkou a raně novověkou důlní činností.⁶⁸ Oederova mapa na těžbu v jejich okolí nikterak neupomíná. Jižně od původní malé sklářské osady Glashütte (*Glashüt*), která se díky tomuto řemeslu vyprofilovala v městečko (1506), leží panství Lauenstein, k němuž kromě několika vsí náležel také velký lesní revír. Významnější sídelní oblast představuje pak až

⁶⁷ Ivonne BURGHARDT, Zur Frage des historischen Kontextes hoch- und spätmittelalterlicher Bergbauunternehmungen in der Umgebung von Niederpöbel (Osterzgebirge) / K otázkám historického kontextu vrcholně a pozdně důlního podnikání v okolí lokality Niederpöbel (východní Krušnohoří), in: ArchaeoMontan 2015. Montanarchäologie im Osterzgebirge / Montánní archeologie ve východním Krušnohoří, hg. Regina Smolnik, Dresden 2015, s. 179–187.

⁶⁸ I. BURGHARDT, Zur Frage des historischen Kontextes (jako pozn. 67), s. 185.

hraniční území kolem Saydy (*Sejda*) a Frauensteinu (*der Frauenstein*). Na výrazná středověká residua (v místě stojící hrad či zámek, významná dálková komunikace, půdorys aglomerace) se ovšem tentokrát neupozorňuje.

Obr. č. 4. Chomutovská cesta přes Krušné hory na Oeder-Zimmermannově mapě. Zleva: Malý Háj, Brandov. – Die erste Landesvermessung des Kurstaates Sachsen (jako pozn. 66), fol. VI.

Vůbec nejvíce je česká strana východní části Krušných hor reflektována na foliu č. VI. Zachycuje totiž tzv. Chomutovskou cestu (*Commetawer Stras.*), která je znázorněna pouze v úseku Brandov (*Brandaw*), Malý Háj (*Kleinhain*). Její pokračování ovšem v terénu doložila E. Černá, když prováděla rekognoskaci v souvislosti s výzkumem středověkých skláren.⁶⁹ Pokračovala dále přes Pyšnou, kde ji jistý čas

⁶⁹ Eva ČERNÁ, Komunikační síť v SV části Krušných hor v období vrcholného středověku s polohami sklářských hutí, *Archaeologia historica* 23, 1998, s. 97–110.

střežil hrad Nový Žeberk, a Červený Hrádek do Chomutova. Autor mapy pamatoval také na Rudolice v Horách (*Rudelsdorf*), spolu s Rudolickým rybníkem (*Rudelsdorffer Teich*). Všechny tři vsi uvedené v mapě a ležící na česko-saském pomezí jsou však až dílem přibližně poloviny 16. století, ačkoli cesta, při které stojí, je mnohem starší. Na katastru Brandova však stál někdy od 13. století strážný hrádek, který tuto komunikaci kontroloval.⁷⁰ Ves Brandov však vznikla až podstatně později (patrně na počátku 16. století), v souvislosti s těžbou železné rudy, sekundárně pak s těžbou dřeva a jeho zpracováním.

Podél česko-saské hranice směrem na východ byly do mapy vyneseny: Hora Svaté Kateřiny (*Berkstedl Kattenbergk*), Nová Ves v Horách (*Neüdorf*), Mníšek (*Dorff Einsiedel*) a Moldava (*Dorff Behmische Mulda*). Na německé straně opět nechybí staré hrabišické majetky: Purschenstein (*Borestenstein*), městečko Sayda (*Stedlein Sada*). V těchto místech bychom očekávali vyznačení staré významné cesty vedoucí na Freiberg.⁷¹ Ještě stručněji je české pomezí vyobrazeno na mapovém listu č. XI, reprezentujícím oblast Jöhstadu. Autor na české straně znázornil pouze dvě horní města – Příšečnici (*Stad Presnitz*) a Horu Svatého Šebestiána (*Bergkstad Bastians Bergk/oder Newstadt genenat*).

Oeder-Zimmermanovo dílo je z hlediska pramenné výpovědi poplatné podmínkám a možnostem, za nichž vzniklo; je ovšem nesporné, že trpělo, šlo o první příklad v dějinách kartografie, kdy byla odborně vyměřena celá země za účelem jejího zmapování. Své pokračovatele si poté dílo našlo ve století osmnáctém.

Kartografové a malíři

Poukázal jsem na skutečnost, že Hiobova mapa není příliš vhodná pro rekonstrukci středověké topografické sítě. Naopak velice často využívaným pramenem pro tyto potřeby je Oederova mapa, se kterou pracují jak historici, tak také archeologové, a to při rekonstrukci sídelních procesů, často spojených i s montánními aktivitami (dokažeme z ní určit např. polohy pinkových polí nebo haldy). Ještě vhodnější, ovšem o to vzácnější, jsou pro analýzu starších sídelních situací hraniční (forenzní) mapy, vznikající v průběhu 16. století, které se využívaly jako důkazný materiál zpravidla při sporu o nová naleziště kovů mezi panstvími či pro vymezení lesních areálů, tolik potřebných k těžbě dřeva. Takřka ojediněle byly zachovány mapy z česko-saského

⁷⁰ Jan ANDERLE – Eva ČERNÁ – Albert KIRSCHKE, Neznámý hrad u Brandova v Krušných horách, *Castellologica Bohemica* 3, 1993, s. 125–130.

⁷¹ Tomáš VELÍMSKÝ – Eva ČERNÁ, Výsledky rekognoskace středověké cesty z Mostu do Freiburgu, *Archaeologia historica* 15, 1990, s. 477–487.

pomezí, které dokumentují zároveň hranici mezi Čechami a Saskem.⁷² Výjimečný doklad představuje sasko-česká kolorovaná mapa podrobně mapující z ptačího pohledu hraniční úsek v přibližném rozsahu Geising – Wolkenstein / Moldava – Hora svatého Šebestiána (kolem 1550).⁷³ Hranice mezi oběma státy je znázorněna jako linie lemovaná ohradou s mnoha možnostmi jejího přechodu.

Obr. č. 5. Česko-saské pomezí vymezené dřevěnou ohradou na *Vogelschaukarte der Landesgrenze zwischen Sachsen und Böhmen* (kolem 1550), výřez Kalek – Načetín – Rübenau. Podle mapy bylo v polovině 16. století Rübenau spolu s lesem Kriegwaldem součástí Českého království (červenohrádecké panství). Ke změnám hranic docházelo v průběhu tohoto století několikrát, proto i tato poloha hranice je možná. V roce 1595 už však náležela pod zprávu panství Lauterstein.

– HStA Dresden, 12884, Karten und Risse, Signatur/Inventar-Nr.: Schr 010, F 002, Nr 018.

⁷² O obou následujících hraničních mapách mezi Čechami a Saskem poprvé píše V. ZÁBRANSKÝ, Česko-saská hranice a její mapování (jako pozn. 5), s. 62, 65, 70. Těchto ojedinělých map jsem si poprvé v online databázi Saské zemské knihovny v Drážďanech všiml už v roce 2013. Němečtí badatelé je dosud zcela patrně opomíjí.

⁷³ SLUB/Deutsche Fotothek, *Vogelschaukarte der Landgrenze zwischen Sachsen und Böhmen im Erzgebirge* správce: HStA Dresden, kolorovaná ruční kresba, výška 34 cm × šířka 146 cm. Online: <http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/90010291> [cit. 21. 2. 2016].

O několik let starší, ovšem důkladněji provedená hraniční (obrazová) mapa je dílem drážďanského matematika a lékaře **Melchiora Jöstela** (1604); vznikla spoluprací s Matthiasem Oederem a nejspíše ještě dvěma malíři.⁷⁴ Mapy tohoto typu vyžadovaly smysl pro detail, který měl být doslova vykreslen. V některých případech se zeměměřič či kartograf proto obrátil na malíře, ovšem šlo spíše o specifické případy, neboť renesanční kartografie se naopak vyznačovala schopností skloubit technické zdatnosti se smyslem pro umění, jehož cílem bylo věrné vyobrazení krajiny, resp. jejích typických reálných i idealizovaných rysů.⁷⁵ Jöstelova kolorovaná mapa mapuje území kolem horního toku Freiberské Muldy, pramenící jihovýchodně od Moldavy (na našem území označovaná jako Moldavský potok). Na českém území je vyobrazena ves Moldava (*Dorff Bömisch Mulda*), v níž stálo jen pár domů, spolu s kostelem a mlýnem na potoce. Na našem území je evidována ves Grünwald (*Dorff Grüne Walda*),⁷⁶ v níž několik domů disponovalo oplocenými zahradami a opět lze rozpoznat dům s mlýnským kolem. První zprávy o ní jsou známy z duchcovské městské knihy (*Grinwalt*, 1408), kdy je uváděna jako součást rýzmburského panství. Za hranicí Freiberské Muldy jsou pak na saské straně vyobrazena sídla aristokracie – zámky Rechenberg a Frauenstein (spolu se svým městečkem), z nichž oba měla své starší předchůdce – hrady.⁷⁷ Významné je také zachycení staré dálkové cesty směřující na Most. Hraničních map postupem doby přibývá a stávají se nedílnou součástí řešení hraničních sporů. Příkladem ze sledovaného regionu může být Kolbeho mapa průběhu hranice mezi kurfiřtstvím saským a majetky královského města Mostu

⁷⁴ SLUB/Deutsche Fotothek, Kartengemälde vom Lauf der Mulde von der sächsisch-böhmischen Grenze bei Moldau bis zum Forsthaus Holzhaus und der Felberfluss bis Rehefeld nebst angrenzende Gebiete: HStA Dresden, kolorovaná ruční kresba, výška 43 cm × šířka 120 cm. Online: <http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/90011973> [cit. 21. 2. 2016].

⁷⁵ Ke vztahu mezi kartografií a uměním Ronald REEDS, Historical Links between Cartography and Art, *Geographical reviews* 1, 1980, s. 60–78; Ulla EHRENSVÄRD, Color in Cartography, in: *Art and Cartography. Six Historical Essays*, ed. David Woodward, Chicago – London 1987, s. 123–146.

⁷⁶ Osud obce Grünwald (česky Pastviny) nebyl právě šťastný. Po odsunu Němců neproběhlo dosídlení efektivně (přišlo několik Romů ze Slovenska), obec se vylidnila a v průběhu 60. let byla srovnána se zemí.

⁷⁷ Rechenberg – dnes není ani poznat, že zde nějaký zámek stál (místo je téměř nepatrnou ruinou hradu stojícího na skalní ostrožně), ale v písemných pramenech se objevuje termín *schloss* (1372, 1506). Z mapy je poznat, že zámek stál na ostrožně. V grafikách z období romantismu připomíná lokalita hradní ruinu bez náznaku někdejší existence zámku (<http://hov.isgv.de/Rechenberg> [cit. 22. 2. 2016]). Naopak hrad Frauenstein byl opuštěn a v jeho sousedství ve druhé polovině 16. století postaven renesanční zámek (v době vzniku mapy byl tedy téměř novostavbou).

(1755), vymezující zároveň sporná území v oblasti mezi Novou Vsí v Horách / Deutschneudorf a Mníškem / Deutscheinsiedel.⁷⁸

Výjimečně se dochovaly v Krušných horách také mapy sporných území, umožňující pohled až do samotného jádra středověké vesnice či města. Snad vůbec nejstarším příkladem je mapa sporných území (*Streitkarte*) z Olešnice (Oelsnitz),⁷⁹ nacházející se asi 12 km jihozápadně od Chemnitz. Domy jsou rozmístěny podél potoka a u každého je napsáno jméno majitele, případně jiná specifikace – např. *Bade stube* (lázně) nebo *Vogkt haus* (fojství – dům rychtáře). Naproti opevněnému kostelu stálo ještě malé tvrziště (*deß forbergs baustad*), obehnané vodním příkopem. Bohužel doposud nebyly provedeny žádné archeologické výzkumy, a to i z toho důvodu, že se relikty po objektu nachází na soukromém pozemku.⁸⁰ Trochu jiný, ale v lecčem podobný pohled nabízí morový obraz (*Pestbild*) lesní lánové vsi Größrückerwalde u Marienbergu z roku 1583. Na něm lze kromě architektonicky velice významného a dodnes skvěle zachovaného opevněného kostela (vznik kolem 1460) sledovat i architekturu raně novověkých vesnických sídel a půdorysnou strukturu obce.⁸¹

Možností, jak studovat obraz residuí středověkých situací je ovšem více. Nejde ani tak o podnět pro historiky umění, jako spíš pro historiky architektury a kastelology. Jde tu především o odlišení autentického a idealizovaného v obrazových mapách (vyobrazení panských sídel, významných sakrálních areálů apod.); soustavné mapování krajiny (tj. nejen doslova – kartograficky, ale i obrazem) má své počátky v pozdním 16. a okolo přelomu 16. a 17. století; z nejznámějších souborů o málo mladších lze připomenout dílo Wilhelma Dilicha.

Ojedinělé doklady jsou ovšem k dispozici již ze starší doby. Příkladem může být zádňní deska hornického oltáře (*Bergaltar*, 1520–1522) v kostele sv. Anny v Annabergu, zhotovená malířem Hansem Hessem. Je zde vyobrazeno ideální uspořádání hornické obce kdesi v Krušných horách při náročné kutací práci a dalších pracovních postupech. I ona dává možnost široce se zamýšlet nad topografií. Ovšem nejen nad strukturami středověkého osídlení krušnohorské oblasti, ale i nad vnitřním uspořádáním hornických osad.⁸²

⁷⁸ SOKA Most, AM Most – mapy a plány, inv. č. 1722. Online: <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/26712> [cit. 22. 2. 2016].

⁷⁹ HStA Dresden, 12884, Karten u. Risse, Schr. 1, Fach 3, Nr. 7.

⁸⁰ Volkmar GEUPEL, Führer zu den Burgen und Wehrkirchen in Erzgebirgskreis, Dresden 2013, s. 123–128.

⁸¹ V. GEUPEL, Führer zu den Burgen und Wehrkirchen (jako pozn. 80), s. 98–101; obr. „Pestbild“ s. 100 (primární zdroj neuveden).

⁸² Wolfgang BUSCHMANN, Der Annaberger Bergaltar – Von den Bergleuten und Ihrem Maler Hans Hesse, Berlin 1982.

Obr. č. 6. Česko-saské pomezí na mapě Melchiora Jöstela, *Vogelschaukarte zur Grenzverlegung zwischen Sachsen und Böhmen*, 1604, výřez: Moldava – Rechenberg – Frauenstein. Modrou barvou je zvýrazněn průběh toku Freiberské Muldy. Vlevo hnědou barvou je zvýrazněna cesta, která vedla z Rechenbergu do Mostu. – HStA Dresden, 12884, Karten und Risse, Signatur/Inventar-Nr.: Makro 04986 & (Schr 001, F 013, Nr 001).

Obr. č. 7. Centrum lesní lánové vsi Oelsnitz s označením funkce některých stavení a s opevněným kostelem – malba (výřez). – Zdroj: V. GEUPEL, Führer zu den Burgen und Wehrkirchen (jako pozn. 80), s. 126; HStA Dresden, 12884, Karten u. Risse, Schr. 1, Fach 3, Nr. 7.

Závěr

Apriorní očekávání se ne vždy zcela splní – ovšem pokud výzkum prvotní přecenění výpovědní hodnoty pramene koriguje a nahradí reálným zhodnocením, i to lze, jak jsem přesvědčen, považovat za přínos. Předpokládal jsem, že residua středověkých situací (hrady, cesty, kostely, starší vrstva místních či pomístních jmen) budou z map samotných zjevnější – v tomto smyslu se ukázaly jisté limity jejich pramenné hodnoty. Ta každopádně ovšem není zanedbatelná; je třeba ovšem dodat, že interpretace mapových děl se ani zde neobejde bez důkladného studia sídelně historického kontextu.⁸³

Není třeba pochybovat o tom, že Hiob Magdeburg svým mapovým dílem daleko předčil veškerou dosavadní tvorbu v Sasku. Cestoval (jakkoli nic bližšího k tomu nejsme schopni říci, např. sestavit itinerář), a víme s jistotou, že ke své práci používal krokoměr a kompas. Z výsledků bádání K. Schillingera, který se zaměřil na vývoj zeměměřických nástrojů, vyplynulo, že Hiob „všude byl a měřil“ („*überall im Lande herumgereist und darinnen ausgemessen*“).⁸⁴ Takto dokonalé dílo si jistě vyžádalo mnoho času stráveného v terénu, i když jsem se původně domníval, že mohl některé lokality pouze konzultovat se znalci tamních poměrů. Nepostrádá sice určitou logiku, ale přece není vůči Magdeburgovi docela spravedlivé, pokud jeho dílo z hlediska moderní vědy zůstává do značné míry ve stínu díla Oederova a Zimmermannova (velmi často sloužícího jakožto pramen studia pestré škály sídelně historických aspektů). Oederova mapa vznikla jako dokumentace zeměpanské domény, kartografické dílo bylo současně reprezentativním médiem.⁸⁵ Oederův projekt měl jiné poslání než Magdeburgův, s čímž souvisel i způsob zpracování. Při práci autor údajně užíval měřicího řetězu, kompasu, úhloměru a kvadrantu. Máme též částečně k dispozici informace o tom, jaký mělo mapování přibližně sled a která panství postupně procházel.

Díla renesančních kartografů mají svou hodnotu především z hlediska zachycení krajiny – reliéfu, sídelní sítě atd. – očima doby svého vzniku; jejich „faktografickou“ výpovědní hodnotu je vždy třeba konfrontovat s prameny písemnými i (mladšími) prameny kartografickými (vojenské a katastrální mapy), jejichž výpověď z hlediska dějin osídlení může naproti tomu být až překvapivě spolehlivá. Výzkumy

⁸³ Zásady studia topografie přehledně shrnuje Zbyněk SVITÁK, Úvod do historické topografie v českých zemích, Brno 2014.

⁸⁴ Původní zdroj o Hiobově zcestování země uveden ve studii není. Klaus SCHILLINGER, Zur Entwicklung der Vermessungsinstrumente im 16. Jahrhundert, in: Hiob Magdeburg und die Anfänge der Kartographie in Sachsen, hg. R. Gebhardt (jako pozn. 22), s. 71–100, zde s. 99.

⁸⁵ Allen G. DEBUS, Man and Nature in the Renaissance, Cambridge 1978.

Obr. č. 8. Durynsko, Míšeňsko a Lužice okolo roku 1200 s vyznačením klíčových administrativních center. – Karlheinz BLASCHKE, *Geschichte Sachsens im Mittelalter*, Berlin 1991, s. 156.

z posledních let dávají tušit, že výpověď nejstarší vrstvy kartografických děl stále nebyla vytěžena – ať máme na mysli studium z hlediska zeměměřických technologií či mapovacích praktik, anebo symboliku mapových zobrazení.⁸⁶ Mnohé kartografické „poklady“ navíc stále unikají pozornosti – ať již se nacházejí v nezpracovaných a zpravidla tedy nepřístupných fondech, eventuálně v soukromých rukou (šlechtických rodů či církevních instituce). Pro oblast severozápadních Čech relevantní jsou písemné a také kartografické prameny v archivu pánů z Lobkowicz, jejichž zpřístupnění záleží na dobré vůli majitelů.⁸⁷

Obr. č. 9. Oblast řek Zschopau a Freiberské Muldy během a po hlavní kolonizační vlně, polovina 12. až 14. století. – Legenda: I hrady 12. století, II nejisté hrady, III hrady 13./14. století, IV hrady 14. století, V města 12. století, VI pozice příkopů k obraně montánních aktivit. – 1 Colditz, 2 Lastu, 3 Rochlitz-Keßling, 4 Rochsburg, 5 Leisnig, 6 Minkwitz-Mildenstein, 7 klášter Geringswalde, 8 Döbeln, 9 Nossen, 10 Sachsenburg, 11 Schwarzenberg, 12 Ehrenfriedersdorf-Greifensteine, 13 Wolkenstein, 14 Niederlauterstein, 15 Zöblitz-Nidberg, 16 Forst Olbernhau-Liebenstein, 17 Erdmannsdorf, 18 Augustusburg-Shellenberg, 19 Zschopau, 20 Wingendorf, 21 Chemnitz-Blankenau, 22 Chemnitz-Rabenstein, 23 Podelwitz, 24 Rochlitz-Katzenstein, 25 Wechselburg Forst Altes Schloß, 26 Wechselburg-Burgstall, 27 Mocritz, 28 Rittmitz, 29 Lüttewitz, 30 Schleinitz, 31 Pinnewitz, 32 Sornitz, 33 Niderjahna, 34 Meißen-Klosterhäuser, 35 Batzdorf, 36 Heynitz, 37 Taubenheim, 38 Rothschnberg, 39 Tannenberg, 40 Limpach, 41 Nossen-Zella, 42 Hirschfeld, 43 Bieberstein, 44 Rheinsberg, 45 Forst Geringswalde Altes Schloß, 46 Geringswalde-Burgberg, 47 Beerwalde, 48 Höfgen, 49 Kriebstein, 50 Ehrenberg, 51 Ringental (3 polohy: Raubschloß, Insel, Einsiedelei), 52 Otdorf, 53 Niederstrieis, 54 Mahlitzsch, 55 Döbeln-Reichenstein, 56 Greifendorf, 57 Auerswalde, 58 Kändler, 59 Chemnitz-Höckericht, 60 Weißenborn, 61 Oberbobritzsch, 62 Lichtenberg-Ringelteich, 63 Lichtenberg-Burgberg, 64 Stollberg-Hoheneck, 65 Neukirchen, 66 Einsiedel, 67 Gelenau, 68 Scharfenstein, 69 Gehringwalde, 70 Rauenstein, 71 Forschheim, 72 Pfafforda, 73 Sayda, 74 Neuheausen-Purschenstein, 75 Breitenbrunn, 76 Hermannsdorf, 77 Tannenberg, 78 Schlettau, 79 Crottendorf, 80 Kühberg, 81 Zöblitz-Schwedengraben. – Upraveno dle: Gerhard BILLIG, Burgenarchäologische und siedlungskundliche Betrachtungen zum Flußgebiet der Zschopau und der Freiburger Mulde, *Zeitschrift für Archäologie* 15, 1981, s. 265–297, zde s. 284.

⁸⁶ Ingrid BAUMGÄRNER, Landesvermessung und Herrschaftsvisualisierung. Zielsetzung – Forschungstendenzen und Ergebnisse, in: *Fürstliche Koordinaten*, hg. I. Baumgärtner (jako pozn. 2), s. 13–27.

⁸⁷ K tomu Eduard MIKUŠEK, Das Archiv in Schüttenitz/Žitenice, *Stifter Jahrbuch. Neue Folge* 14, 2000, s. 138–143; Martin KOPIČKA, Lobkovický archiv roudnický v roce 2010. Extradice fondu v kontextu jeho dějin, *Archivní časopis* 61, 2011, s. 341–404.

Martin Žemlička

Hiob Magdeburg and the evidential value of his map of Thuringia and Meissen for historic settlement context in the Ore Mountains and foothills.

Remnants of mediaeval conditions in early Saxon cartography

This paper aims to undertake a reconstruction of mediaeval settlements in the eastern Ore Mountains using one of the oldest maps whose author is Saxon Renaissance scholar, Hiob Magdeburg, and identify the author's perception of space and his historical links. I have called this relationship a remnant – an imprint of the past showing the older settlement conditions (castles, the oldest estates, paths, churches, major mediaeval villages). In the first section, I note the oldest map creators in Saxony (especially Münster and Criginger), based on previous research. In the main section, I look at the figure and cartographic work of Hiob Magdeburg, and attempt to compare this work with that of Mathias Oeder and his First Survey of the Electorate of Saxony. I note that for German historians looking at the history of settlements, this is an irreplaceable source of information. Besides the main settlement sites, Oeder's work can be used to read and distinguish individual mills, mines, iron works, rivers, streams, ponds, (also sometimes) owners of villages and estates, paths and forestry sites. The work is not perfect though. The Bohemia/Saxony border is often captured in it, something some Czech historians have known for some time. I note that it is hard at first to differentiate time periods for the establishment of individual settlements in both maps, and as such their interpretation requires a knowledge and study of written, or possibly material, sources. For this reason, I make a comparison with the oldest appropriate special maps (these are often so-called forensic maps, dispute maps, Ger. Streitkarte). Two maps of the Bohemia/Saxony border region from the second half of the 16th century and early 17th century offer a fascinating and unique perspective here.

I note to conclude my paper that both map-makers used different methods to produce their works and used different tools. Their objectives were also different. The paper is written above all as a call for experts working on historical cartography and the study of historical topography in the Czech Republic to take more account of West European maps, which certainly frequently provided inspiration for local works in many ways, and which contributed to European-wide discourse which is now undergoing a renaissance, and also to contribute to the study of the development of Early Modern estates. Finally, I state that many archives have not yet revealed their cartographic 'treasures', although providing access to them is not necessarily to be taken for granted.

Martin Dohnal*

**POMÍSTNÍ JMÉNA, JEJICH STABILITA
A VZTAH K HISTORII KRAJINY.
NA PŘÍKLADU BERNARTIC U MILEVSKA**

LOCAL NAMES, THEIR STABILITY AND RELATION TO HISTORY
OF LANDSCAPE. A CASE STUDY OF THE VILLAGE OF BERNARTICE
NEAR THE CITY OF MILEVSKO

Keywords

Local names
Historical landscape
Early Modern history
1600–2000
Bernartice (district of
Písek)

Abstract

The study examines a stability of local names recorded in extraordinary rich documents from Early Modern period related to the village of Bernartice. The results of the study yield characteristics of Early Modern documentary evidence that might be to some extent generalized on national level.

* PhDr. Martin Dohnal, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1. E-mail: mdohnal@centrum.cz. Studie byla vypracována s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076. – Za cenné rady a pomoc při získávání relevantního materiálu autor na tomto místě děkuje p. PhDr. Jiřímu Woitschovi, Ph.D. z Etnologického ústavu AV ČR.

Pomístní jména jako pramen historickogeografického studia

V odborné literatuře byl již mnohokrát zdůrazňován význam pomístních jmen pro poznání krajiny, způsobů jejího hospodářského využívání i vztahů člověka k ní.¹ Méně časté jsou však tematicky zaměřené detailní, historicky orientované soupisy a rozборы pomístních jmen z jednoho katastru.² Pro poznání tradičních, nejméně raně novověkých způsobů využívání krajiny představují logicky nejvýznamnější zdroj informací analýzy pro obce s písemnými prameny bohatými na doklady pomístních jmen z období před vznikem tereziánského katastru, který v našem prostředí jako první poskytuje na celozemské úrovni významný soubor pomístních názvů. V takových případech je navíc možné zkoumat, jak se v průběhu desetiletí mění, vznikají a zanikají jednotlivé pomístní názvy. Jejich vývoj je vhodné sledovat až do současnosti tak, aby bylo možné na modelovém případě ozřejmit, jaký je vztah výskytů pomístních jmen doložených novějšími výzkumy nebo obsažených v současných mapových podkladech k raně novověké nebo starší historii daného katastru.³ Podle těchto požadavků byl proveden výběr vhodné lokality. Na základě vyhodnocení dostupných pramenů byla zvolena lokalita Bernartice u Milevska, pro kterou je zachován nebývale rozsáhlý soubor raně novověkých dokumentů k historii krajiny (bližší k tomu v **oddílu Prameny a jejich charakteristika**). Shrnutí základních historických souvislostí je uvedeno v následujícím oddílu.

¹ Např. Miloslava KNAPPOVÁ, Odras majetkových a právních poměrů v pomístních jménech, in: Libuše OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ – Miloslava KNAPPOVÁ – Jitka MALENÍNSKÁ – Jana MATÚŠOVÁ, Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest, Praha 1995, s. 351–376. Monumentálním příspěvkem k využití pomístních jmen pro poznání historie krajiny je dlouholetý projekt Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR s názvem *Slovník pomístních jmen v Čechách*, dostupný částečně elektronicky na: <http://spjc.ujc.cas.cz/>. – Pět svazků slovníku vyšlo tiskem v letech 2005–2009 (Jana MATÚŠOVÁ a kol., Slovník pomístních jmen v Čechách I (A), Praha 2005; II (B–Bau), Praha 2006; III (Bav–Bíd), Praha 2007; IV (Bíg–Bož), Praha 2008; V Bra–Buc, Praha 2009).

² K literatuře posledních let např. bibliografie v následujících pracích: Eva SEMOTANOVÁ, Zeměpisné názvosloví českých zemí jako odraz krajinotvorných a dějinných procesů, ČČH 109, 2011, s. 518–550; Jaroslav DAVID – Přemysl MÁCHA, Možnosti studia toponym ve vztahu ke krajině, prostoru a identitě, Acta onomastica 53, 2012, s. 28–46; TÍŽ, Názvy míst. Paměť, identita, kulturní dědictví, Brno 2014.

³ Jedná se o soupisy pomístních jmen uložené v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Modelové území Bernartice u Milevska

Dějiny Bernartic. Katastr Bernartic patří ke starému sídelnímu území osídlenému již od pravěku. Nálezy raně středověkého původu z tohoto území dosud nejsou známy. Pozoruhodné shody ve výskytu některých názvů sídlišť, náležejících dříve k državám Jiřího z Milevska, vedly V. Kotka k předpokladu souvislosti mezi jmény některých osad v okolí Milevska, včetně názvu obce Borovany, s kolonizační činností uvedeného šlechtice na konci 12. a počátkem 13. století.⁴ Limitovaná výpověď písemných pramenů však patrně ani v budoucnu neumožní – i přes četné a bezesporu pozoruhodné indicie – spolehlivě verifikovat hypotézu o kolonizaci území nově vzniklých osad Borovany, Bernartice, Zhoř a Staré Sedlo v okolí města Milevska osadníky z okolí západočeského hradu Přimdy. První písemná zpráva o vsi pak pochází z roku 1251, kdy se připomíná kněz Martin z Bernartic.⁵

J. V. Šimák byl toho názoru, že Bernartice patřily k zboží Vítkovců, jmenovitě ke zboží jejich větve kosovohorské, nebo té, která seděla na blízkém Sepekově.⁶ Jako nejstarší známý držitel městečka se uvádí Bernart z Bernartic (1293), poručník dětí Jindřicha z Kosové Hory,⁷ jehož nástupce Bušek z Bernartic jakožto jejich zchudlý příbuzný působil v rožmberských službách a v letech 1347–1352 se objevuje při jednáních, která se dotýkala tohoto rodu.⁸ Dobeš z Bernartic, o kterém se uvažuje jako o jeho synovi, je dobovými prameny vícekrát zmiňován v období od roku 1365. Zmíněný šlechtic Bernartice prodal někdy okolo roku 1380 Kunrátovi z Chvojna.⁹ V jiných pracích se ale uvádí, že na konci 14. století zde sídlil Ješek z Mezimostí.¹⁰ Synové zmíněného Kunráta z Chvojna se objevují také v jiných pra-

⁴ Vladislav KOTEK, Příspěvek k nejstarším dějinám osídlení milevského okresu, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci 2, 1955, s. 111–120.

⁵ Karel HRDINA – Václav Vladivoj TOMEK – Marie BLÁHOVÁ, Pokračovatelé Kosmovi, Praha 1974, s. 108.

⁶ Josef Vítězslav ŠIMÁK, Středověká kolonisace v zemích českých, Praha 1938, s. 1134. – Jan KOLÁŘ, Sborník historických prací Prof. Martina Koláře, Tábor 1924, s. 269. Příslušnost Bernartických k vítkovskému rodu naposledy zpochybnil Jaroslav POLÁCH, Páni z Krumlova. Rod Závise z Falkenštejna, České Budějovice 2014, s. 136–138.

⁷ J. KOLÁŘ, Sborník historických prací (jako pozn. 6), s. 269.

⁸ August SEDLÁČEK, Hradky, zámky a tvrze Království Českého VII. Písecko, Praha 1890, s. 46.

⁹ August SEDLÁČEK, Místopisný slovník historický Království Českého, Praha 1895–1908 (reprint 1998), s. 16.

¹⁰ J. KOLÁŘ, Sborník historických prací (jako pozn. 6), s. 269.

menech. Roku 1406 je zmiňován v knihách nadací arcibiskupství pražského Jan, syn Konráda z Bernartic, a v roce 1412 jsou uvedeni bratři Bušek a Jan z Bernartic, kteří směnili své statky se zbožími kostela v Krásné Hoře.¹¹ Do jaké míry souvisela skutečnost, že Kunrát z Chvojna měl dle písemných pramenů více synů, kteří disponovali zdejšími majetkem, s existencí dvou tvrzišť na rozhraní katastrů Bernartic a Borovan, není jasné.¹²

Později Bernartice držela Markéta z Čestic a po ní Mikuláš z Krchleb, jehož dcery Machna z Erbenic (může se jednat také o vdovu po zemřelém), Kateřina a Dorota prodaly statek roku 1467 Rynartovi od Dubu. Ten prodal roku 1477 tvrz Bernartice i s dvorem poplužním, polovici městečka s platem, poplužní dvůr v Borovanech a podsedka s platem v Srlíně Burjanovi Bechyňovi z Lažan. U této zprávy je poměrně zajímavá zmínka pouze o polovině městečka, snad naznačující, že mohlo mít v daném období více majitelů. Po smrti Burjana z Lažan obdržel bernartický statek zřejmě Jiřík Bechyně z Lažan, který byl pravděpodobně synem Burjana z Lažan a který se připomíná v letech 1523 a 1534. Bernartické panství se později dostalo pod správu Adama a Jana Bechyňů z Lažan, patrně synů zmíněného Jiříka z Lažan. Oba bratři se 10. února roku 1553 o uvedené dědictví podělili. Adam se připomíná ještě v roce 1589, roku 1597 však již nebyl naživu.

Jan Bechyně z Lažan byl roku 1569 již po smrti a bernartický díl spravovala nejdříve vdova Anna, poté jeho synové Jiřík a Petr. Jiřík svůj díl roku 1594 odprodal Petrovi, mimo jiné tvrz Bernartice s polovici městečka. Později tento majetek připadl jeho strýci Burjanovi Bechyněmu z Lažan, který jej prodal r. 1604 Anně Puchfelderové, rozené Zelingarové z Hennersdorfu, měšťance Starého Města pražského. Od ní koupila tuto část Bernartic roku 1606 staroměstská kolej jezuitů. Do období po roce 1606 je rovněž historiky kladen zánik bernartické tvrze, která se poté stala především zdrojem snadno dostupného stavebního materiálu.¹³

Správy borovanského dílu se po smrti Adama Bechyň z Lažan ujal jeho syn Karel Bechyně z Lažan, který zemřel jako účastník stavovského povstání roku 1620. Zadlužený majetek sice získal Karlův syn Oldřich mladší Bechyně, ale již v roce 1623 prodal celý statek, tj. tvrz, ves, poplužní dvůr, mlýn, krčmu a ovčín v Borovanech a další příslušenství v Bernarticích, Srlíně a Podolí jezuitské koleji na Sta-

¹¹ J. KOLÁŘ, Sborník historických prací (jako pozn. 6), s. 269.

¹² Podle archeologických nálezů je starší z 13. a mladší z 15. století (Jiří FRÖHLICH, Písecko v zrcadle archeologie, Písek 1997, s. 10).

¹³ Přehled majetkoprávních poměrů v Bernarticích je zpracován dle A. SEDLÁČKA, Hrady, zámky (jako pozn. 8), s. 46–50.

rém Městě pražském.¹⁴ Jezuité měli na koupi Oldřichova dílu nepochybně velký zájem, neboť se jim tak podařilo získat do svých rukou celé městečko Bernartice a arondovat tak statek, jehož sídlem byly právě Bernartice a k němuž připadly i dříve samostatné zboží Borovany.¹⁵

Od převzetí bývalých jezuitských dominií státní správou v roce 1773 náleželo městečko pod panství Opařany, tvořící sjednocený celek bývalých jezuitských statků Bernartice, Dobronice, Opařany a Podboří. Opařanské a bernartické panství připadlo v uvedeném roce náboženskému studijnímu fondu. Panství Opařany, pod které Bernartice v této době spadaly, koupila spolu s dalším majetkem roku 1826 kněžna Quidobaldina Paarová pro svého nezletilého syna Karla.¹⁶

Historické prameny a jejich charakteristika. V případě městečka Bernartice, kde pomístní jména nacházející se na jeho katastru jsou předmětem následujícího rozboru, jsou k dispozici písemné prameny k dějinám pomístních jmen v rozsahu, jaký je v kontextu českých zemí velmi ojedinělý. Po koupi bernartického statku jezuitským řádem v roce 1606 byla na podnět rektora pražské jezuitské klimentské koleje v roce 1607 založena „*gruntovní registra*“.¹⁷ Kromě polohy parcel popsané uvedením příslušného pomístního jména je v nich zaznamenána i jejich rozloha v záhonech a honech. Pokud je autorovi tohoto článku známo, jedná se o nejstarší doložený popis plužiny do úrovně jednotlivých parcel v Čechách. Tento dokument je o to cennější, že možnost srovnání se stavem o 60 let pozdějším nabízí urbář panství pořízený roku 1667, který podobně zaznamenává všechny polní a luční pozemky jednotlivých držitelů selských a chalupnických hospodářství.¹⁸ Oba tyto prameny zachycují **velké množství pomístních jmen**, a to pro období více než 100 let před sepsáním tereziánského katastru, tedy prvního pramene, který na celozemské úrovni obsahuje pro všechny obce Čech významnější počet pomístních názvů.

¹⁴ Tomáš Václav BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách*, Praha 1882, s. 4; A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky* (jako pozn. 8), s. 50.

¹⁵ Tomáš Václav BÍLEK, *Statky a jmění kollejí jesuitských, klášterů, kostelů, bratrstev a jiných ústavů v království Českém od císaře Josefa II. zrušených*, Praha 1893, s. 14–15; Josef HEJNA, *Paměti statků Opařanského, Podbořského, Dobronického a Stádleckého*, Tábor 1885.

¹⁶ J. HEJNA, *Paměti statků* (jako pozn. 15).

¹⁷ Josef PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, Praha 1964, s. 80. Tato registra ovšem obsahují záznamy pouze o polovině městečka (srov. výše v rámci historie Bernartice). V současné době je tento dokument uložen jako pozemková kniha č. 4 v SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, fond Velkostatek Opařany (dále: Vs Opařany), pozemková kniha č. 4, Gruntovní kniha vsí Bernartice, Podolí, zal. 1607.

¹⁸ SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, fond Vs Opařany, inv. č. 39.

V návaznosti na existenci zmíněných dokumentů byly následně vybrány z rozsáhlého pramenného materiálu ke statku Bernartice, patřícího později k Velko-statku Opařany, ty prameny, které obsahují komplexní popis alespoň rustikální části plužiny. Písemná evidence pocházející z produkce patrimoniální správy opařanského panství sice skýtá řadu podrobných a detailních pramenů k vývoji krajiny,¹⁹ tyto dokumenty však s ohledem na to, že se nesoustřeďují primárně na evidenci rustikální pozemkové držby, obsahují pouze ojedinělé nebo nepříliš četné doklady pomístních jmen.²⁰ Další zkoumané prameny obsahující popisy nebo lokalizaci všech pozemků rustikální části plužiny představují již standardně pozdější katastry: tereziánský,²¹ josefský²² a stabilní.²³

Cílem předkládané studie je dále rovněž zhodnocení stáří novodobých dokladů pomístních jmen na základě konfrontace s historickými prameny.²⁴ Součástí analýzy tvoří z tohoto důvodu také rozbor pomístních jmen ze soupisu vytvořeného v roce 1963 v rámci sběru pomístních jmen na území Čech v letech 1963–1980.²⁵ Výpovědní

¹⁹ Ke způsobu využití těchto pramenů k poznání historie krajiny viz Martin DOHNAL, *Historická kulturní krajina v novověku. Vývoj vsí a plužiny v Borovanech u Bechyně*, Praha 2003; TÝŽ, *Vesnická sídla a kulturní krajina na Tábořsku v 15.–19. století*, Praha 2006.

²⁰ Například pozemková kniha č. 3 obsahuje sice řadu zajímavých majetkových transakcí týkajících se přidělování neobdělávaných pozemků od pustých gruntů k obnovovaným usedlostem; pomístní jména uvedená v příslušných záznamech jsou však skutečně již obsažena víceméně ve 100 % případů v pramenech z roku 1607 a 1667: srov. SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, Vs Opařany, pozemková kniha č. 3, Gruntovní kniha vsí Bernartice, Bojenice, Rakov (okresní soud Bechyně; 1606–1712).

²¹ Národní archiv Praha, fond Tereziánský katastr, sign. 2907.

²² Národní archiv Praha, fond Josefský katastr, sign. 2787.

²³ Ústřední archiv zeměměřictví a katastru Praha, fond Stabilní katastr, císařský otisk, sign. 123 (Bernartice, 1828).

²⁴ K tématu stáří pomístních jmen např. Jaroslav DAVID – Pavel ROUS, *Neviditelní svědkové minulosti. Místní a pomístní jména na Vysočině*, Praha 2006, s. 15–17; Libuše OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, *Pomístní jména v Čechách, jejich obecná charakteristika a jejich význam pro vědní obory*, in: L. OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ – M. KNAPPOVÁ – J. MALENÍNSKÁ – J. MATÚŠOVÁ, *Pomístní jména v Čechách (jako pozn. 1)*, s. 15–34; Jana PLESKALOVÁ, *Česká pomístní jména v diachronním pohledu*, *Acta onomastica* 40, 2000, s. 186–195. Ze starší literatury např. František ROUBÍK, *Význam a sbírání pomístních názvů v Československu*, *Věstník Československé Akademie zemědělské* 13, 1937, 69–71.

²⁵ K soupisové akci L. OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ – M. KNAPPOVÁ – J. MALENÍNSKÁ – J. MATÚŠOVÁ, *Pomístní jména v Čechách (jako pozn. 1)*, s. 35–51. – Byl využit soupis uložený v Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR: *Pomístní jména na katastru Bernartice u Milevska. Zpracoval Josef Dubský 16. dubna 1963*. U podobně koncipovaného studia přichází v úvahu i vy-

možnosti analýzy pramenů z hlediska **kontinuity pomístních jmen** jsou ovšem limitovány různými faktory. V první řadě tím, že tyto dokumenty nebyly vytvářeny za účelem soupisu dobových pomístních jmen (s výjimkou soupisu z roku 1963). To je příčinou odlišného počtu dokladů pomístních jmen v jednotlivých pramenech.

Souběžným cílem studia bylo postihnout **vztah historicky doložených pomístních jmen k využívání a uspořádání krajiny**. Z tohoto důvodu byly v analyzovaných písemných pramenech sledovány nejen pomístní názvy, ale i zmínky o součástech přírodní i kulturní krajiny, které jsou v článku pracovně nazývány objekty. Zdaleka ne vždy je totiž jasné, jedná-li se v konkrétním případě o doklad pomístního názvu, nebo pouze o lokalizaci pozemku ve vztahu ke konkrétnímu objektu.²⁶ V zorném úhlu předkládaného textu leží především výpověď pomístních jmen k historii krajiny; jazykové aspekty doložených pomístních názvů jsou sledovány jen okrajově.²⁷

S tím souvisejí i některá východiska, od nichž se v přítomné studii odvíjí kategorizace pomístních jmen. Vzhledem k okrajovému zohlednění jazykových aspektů nebyl například při kategorizaci pomístních názvů a porovnání jejich výskytu v jednotlivých zkoumaných písemných pramenech brán zřetel na odlišné předložky vztahující se k jednotlivým dokladům identického objektu ve stejných pomístních názvech a tyto doklady byly kategorizovány společně (např. *Na příkopě*, *Za příkopem*). Proto jsou v příložené tabulce pojímány takto obdobné doklady pomístních jmen, odlišující se pouze předložkou, případně jinými drobnými jazykovými rozdíly (*v dílech*, *v dílcích*), jako doklad jednoho jména.²⁸ Pokud se však doklady pomístních jmen shodovaly v substantivu, ale odlišovaly v adjektivu, jsou v seznamu pojímány jako dva doklady pomístních jmen (např. *na krajním díle* a *na velkém díle*). Dále pokud bylo tvořeno pomístní jméno dvouslovným či víceslovným pomístním názvem slo-

užití novodobých map; jejich analýza pro sledovanou lokalitu však neposkytla další doklady pomístních názvů, které by soupis z roku 1963 neobsahoval. Některé doklady pomístních jmen spolu s uvedením lidové etymologie obsahuje kronika bernartického kronikáře Jana Trantiny-Kálala: SOkA Písek, Archiv městyse Bernartice, *Kronika (1664) 1717–1909 (1913)*, sign. II A/1, fol. 98–100. Veškeré doklady pomístních jmen uvedených v této kronice jsou obsaženy i v soupisu z roku 1963.

²⁶ Situaci navíc komplikuje skutečnost, že v některých případech nemusí jít o odraz užívaného pomístního názvu, ale o pouhé zpřesnění lokalizace konkrétního pozemku písařem (srov. J. PLESKALOVÁ, *Česká pomístní jména* (jako pozn. 24), s. 188).

²⁷ Možnosti lingvistické práce s pomístními jmény jsou různé, zmiňme např. rozbor z hlediska hláskosloví nebo tvarosloví: Jana MATÚŠOVÁ, *Hláskosloví pomístních jmen*, in: L. OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ – M. KNAPPOVÁ – J. MALENÍNSKÁ – J. MATÚŠOVÁ, *Pomístní jména v Čechách* (jako pozn. 1), s. 81–142; TÁŽ, *Tvarosloví pomístních jmen*, in: tamtéž, s. 143–168.

²⁸ Je nezbytné znovu zdůraznit, že toto zjednodušení kategorizace pomístních jmen vyplývá z tématu předkládané studie, které není jazykové, ale má za cíl zhodnotit možnosti využití pomístních názvů pro objasnění vývoje historické krajiny.

ženinou – např. adjektivem a substantivem – objevuje se v příložených tabulkách dvakrát (např. *Za Mráčkovou ohradou* se objeví dvakrát, v řádku s klíčovým slovem Mráček a v řádku s klíčovým slovem ohrada). Obtíže činilo rovněž přiřazování jednotlivých dokladů k sobě – je např. možné, že pomístní jména *Na podělkou za rybníkem* a *U rybníka velkého padílek* se týkají jednoho pozemku, ale v těchto případech je třeba zacházet s oběma doklady odděleně a nespojovat je jako kontinuální označení jednoho a téhož objektu. Takovéto doklady se tedy objeví v příložených tabulkách na více řádcích – pod podělek/padílek, rybník, velký.

Výsledky analýzy, která byla realizována za užití výše uvedených pravidel práce s jednotlivými doklady pomístních jmen, jsou uvedeny v tab. 2.

Získané výsledky na překvapivou shodu mezi pozemkovou knihou z roku 1607 a urbářem z roku 1667. Naopak ze zápisů tereziánského katastru a z jeho velkého počtu doložených pomístních názvů a objektů vyplývá snaha přesněji identifikovat, o jaký pozemek se v daném případě jedná. Tomu rovněž odpovídá i skutečnost, že zdaleka nejvyšší počet ze všech dokladů pomístních jmen je uveden v tereziánském katastru (22 %; srov. tab. 3). Naopak již spíše technicistněji pojatý josefský katastr, který se v případě Bernartic soustřeďuje, pokud jde o doklady pomístních jmen, jen na pojmenování jednotlivých polních tratí – tzv. honů, zná termíny, které bychom mohli označit jako pomístní jména, jen v počtu nad 40. Josefský katastr tak v případě Bernartic sice podrobně informuje o majetkoprávních vztazích v katastru, avšak většinou kromě názvů jednotlivých honů neobsahuje významnější množství dokladů pomístních jmen – např. v rámci specifikace polohy a názvů jednotlivých pozemků.²⁹ Ještě nižší je pak počet označení jednotlivých tratí ve stabilním katastru, kde je problémem i to, že názvy uvedené v tomto pramenu jsou častokrát jazykově nesprávné.³⁰

Předmětem výzkumu byly rovněž rozdíly v absolutním počtu pomístních názvů uváděných v jednotlivých pramenech (srov. tab. 1).

Výpověď pomístních jmen o vývoj krajiny

Problematika **historické kontinuity pomístních jmen** se úzce váže na odlišnosti ve způsobech a v rozsahu, v jakém jsou jednotlivé pomístní názvy zaznamenány v pramenech. Na tomto místě je nezbytné zdůraznit, že kontinuita pomístních jmen je zde pojímána ve vztahu ke kontinuitě doložených názvů; to však neznamená, že v některých případech nemohlo docházet v průběhu let ke změnám v umístění příslušného pomístního jména, což je druh změny, kterou nelze na základě posuzovaných

²⁹ Jedinou výjimkou jsou zde pojmenování rybníků – zde tento dokument poskytl přesné a úplné svědectví o rozmístění existujících i zaniklých rybníků v katastru obce (srov. níže).

³⁰ L. OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Pomístní jména v Čechách (jako pozn. 24), s. 23.

Tab. 1. Počet dokladů pomístních jmen obce v jednotlivých sledovaných pramenech.³¹

Datace pramene	Počet pomístních jmen
1607	55
1667	58
1713–1734	88
1786	42
1828	17
1963	58

pramenů podchytit, protože pomístní názvy zachycené v analyzovaných dokumentech nelze s výjimkou josefského katastru prostorově lokalizovat. Z uvedených důvodů není předkládaná analýza zaměřena na prostorovou kontinuitu zjištěných pomístních jmen, ale na přetrvávání jednotlivých označení v průběhu věků.

Graf 1. Přetrvávání pomístních názvů v obci v závislosti na čase.

³¹ Jedná se o součet všech řádků se záznamem ve sloupci odpovídajícímu v tab. 2 příslušnému prameni po odečtení duplicitních záznamů (jmen obsahujících více klíčových slov a uvedených tedy vícekrát).

Tab. 2. Přehled pomístních jmen obce tříděných dle klíčových slov spolu s uvedením jejich znění v jednotlivých písemných pramenech.

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1607	(v)ohrada	<i>Za vohradou podle cesty</i>	-
1607	(v)ohrada	<i>za mráčkovou ohradou</i>	-
1607	(v)okruhlice	<i>na vokruhlici</i>	-
1607	Kněžka?	<i>Na Kněžkách?</i>	-
1607	Brožův	<i>Na broži</i>	-
1607	břízka	<i>Na břízku</i>	-
1607	cesta	<i>U milívske cesty</i>	-
1607	cesta	<i>Za vohradou podle cesty</i>	-
1607	dílec	<i>Za Pechovic pod dílcem palouk</i>	-
1607	Dvořák	<i>za dvořákovou zahradou</i>	-
1607	Jestřebice	<i>Na padílku k Jestřebicům</i>	-
1607	Kněžíkovi(c)	<i>Kněžíkovic</i>	-
1607	Kněžna	<i>Nad kněžnou</i>	-
1607	Kolišov	<i>K Kolišovu</i>	-
1607	krajina	<i>Na krajině</i>	-
1607	krajina	<i>v záluží na krajině</i>	-
1607	krajina	<i>Na bilským krajina</i>	-
1607	lavička	<i>U laviček</i>	-
1607	milívský	<i>U milívske cesty/K milívsku</i>	-
1607	Mráčkův	<i>za mráčkovou ohradou</i>	-
1607	ouvrat'	<i>pod panským polem auvrati/pod panským polem Za Štěpánkovic auvrati</i>	-
1607	padělek	<i>U Bárty padělek</i>	-
1607	padělek	<i>Za ouvozem padělek</i>	-
1607	padílek	<i>Na padílku</i>	-
1607	padílek	<i>Nad auvozem padílek</i>	-
1607	padílek	<i>Na padílku k Jestřebicům</i>	-
1607	padílek	<i>Šafářovský padílek</i>	-
1607	padílek	<i>U rybníka velkýho padílek</i>	-
1607	palouk	<i>Za Pechovic pod dílcem palouk</i>	-
1607	palouk	<i>proti záhonům palouk</i>	-

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

[illegible]

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1607	Pechovi(c)	<i>Za Pechovic/Za Pechovic pod dílcem palouk</i>	-
1607	plevadlo	<i>Pod plevadlem</i>	-
1607	Říhovi(c)	<i>Za říhovic</i>	-
1607	Sadílek	<i>Na sadílku</i>	-
1607	shonek	<i>Na shonku</i>	-
1607	Šafářovský	<i>Šafářovský padílek</i>	-
1607	záhon	<i>proti záhonům palouk</i>	-
1607	záluží	<i>V záluží</i>	-
1607	záluží	<i>v záluží na krajině</i>	-
1607-1667	Bártův	<i>U Bárty/U Bárty padělek</i>	<i>U barty</i>
1607-1667	díl(ec)	<i>Nad panským polem díl/Nad panským polem dílec</i>	<i>kus nad panským polem přímým (!) díl, až do cesty kolišovské</i>
1607-1667	shon	<i>na zgonu</i>	<i>na zhonu</i>
1607-1713/1734	háj	<i>Mezi háji</i>	<i>Mezi háji/Na mezi háji</i>
1607-1713/1734	Hrnčířovi(c)	<i>Za hrnčířovic</i>	<i>krajina za hrnčířovou chalupou aneb zahradou</i>
1607-1713/1734	Kněžna	<i>Nad losy proti kněžně</i>	-
1607-1713/1734	ouvoz	<i>Nad auvozem padílek/Za ouvozem padělek</i>	-
1607-1713/1734	padílek	<i>Nad auvozem padílek</i>	-
1607-1713/1734	pila	<i>K pile</i>	<i>K pile aneb k lomu/ U pily/K pile</i>
1607-1713/1734	rybník	<i>U rybníka velkého padílek</i>	<i>na podělků za rybníkem/ U rybníka/U rybníka/Proti rybníku/Za rybníkem/pod rybníkem</i>
1607-1713/1734	Štěpánkovi(c)	<i>pod panským polem Za Štěpánkovic auvratí</i>	-
1607-1713/1734	Veruškovici(c)	<i>Za Veruškovic</i>	<i>Za veruškovic</i>
1607-1713/1734	Votradov	<i>Na votradově</i>	<i>Na votradovech</i>
1607-1713/1734	záloučí	<i>V zaloučí</i>	<i>Zaloučí/V zaloučí</i>
1607-1786	příkop	<i>Na příkopě/Za příkopy</i>	<i>Na příkopech/Za příkopy/Za příkopy až k Mladému</i>

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
<i>mezi háji/na (!) mezi háji</i>	-	-
-	-	-
<i>na bahně u kněžny</i>	-	-
<i>za ouvozem</i>	-	-
<i>za ouvozem</i>	-	-
<i>u pily-/pod pilou -</i>	-	-
<i>za rybníkem/u rybníka/pod rybníkem</i>	-	-
-	-	-
<i>za veruškovy</i>	-	-
<i>pod votradovem</i>	-	-
<i>v zaloučí -/v zaloučí u rukavičky</i>	-	-
<i>za příkopy/na příkopy</i>	<i>Za příkopem</i>	-

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1607-1963	Bilinka	<i>Proti Bilince louka</i>	<i>Proti bilince</i>
1607-1963	bílský	<i>Na bílském/Na bilským krajina</i>	<i>Na bílském</i>
1607-1963	brah	<i>Nad brahy</i>	<i>Nad brahy/Nad brahy na podělkou/Nad brahy na bilským</i>
1607-1963	hora	<i>U ničí hory</i>	<i>K ničí hoře/Pod ničí hoři/V ničech hoři/Pod niče horou/K niče hoře</i>
1607-1963	humna	<i>Humny</i>	<i>Za humny</i>
1607-1963	Koliměř	<i>V koliměři</i>	<i>V koliměři/V koliměři na zadním dílu</i>
1607-1963	lázeň	<i>Za lážňau</i>	<i>Za lázni/Za lážňau</i>
1607-1963	Lipovec	<i>Pod lipovcem</i>	<i>Pod lipovcem</i>
1607-1963	los	<i>Nad losy proti kněžně</i>	<i>Na losích</i>
1607-1963	Mladý	<i>Pod mladým</i>	<i>Pod mladým/K mladýmu/U mladýho/Kopanina u mladýho/Za příkopy až k Mladýmu</i>
1607-1963	mlýn	<i>Za mlýnem/Pode mlýnem/</i>	<i>Za mlejnem/U mlejna</i>
1607-1963	Ničí	<i>U ničí hory</i>	<i>K ničí hoře/Pod ničí hoři/V ničech hoři/Pod niče horou/K niče hoře</i>
1607-1963	novina	<i>Na novinách</i>	<i>Na novinách/krajina Na novinách</i>

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
<i>Bilince/proti bilince/u Bilinky</i>	-	<i>Za Bilinkou/U Bilinky</i>
<i>na bělském -/na bílskými</i>	-	<i>Na bílském</i>
<i>nad brahy/nad brahy vohrada/u kříže nad brahy</i>	<i>Nad brahy</i>	<i>Braha, Nad Brahy</i>
<i>pod ničí horou/u malý a velký ničí hory</i>	<i>pod ničí horou</i>	<i>Pod ničí horou</i>
<i>za humny--</i>	-	<i>za humny</i>
<i>koliměří/v koliměři za příkopy/l pod koliměřským rybníkem</i>	<i>Koliměř</i>	<i>Koliměř, Za Koloměřským rybníkem, Koloměř</i>
<i>za lázní</i>	<i>Na lázni</i>	<i>Na lázni</i>
<i>lipovcem</i>	<i>vedle panského pole Lipovce/okolo lesa Lipovce</i>	<i>Pod Lipovcem</i>
<i>na losích/mezi losy</i>	<i>Na losích</i>	<i>Na losích</i>
<i>mladým/u mladýho/ u mladýho mezi háji</i>	<i>Mladý</i>	<i>U mladého/ U mladýho</i>
<i>pod mlejnem/u mlejna/k mlejnu</i>	-	<i>Za mlýnem</i>
<i>pod ničí horou/u malý a velký ničí hory</i>	<i>pod ničí horou</i>	<i>Pod ničí horou</i>
<i>na novinách</i>	<i>na novinách</i>	<i>Novina/Na novinách</i>

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1607-1963	panský	<i>Nad panským polem díl/Nad panským polem dílec/pod panským polem Za Štěpánkovic auvrati/pod panským polem auvrati</i>	<i>Proti panskému poli/Nad panským polem/kus nad panským polem přímým (!) díl, až do cesty kolišovské/Nad panskýma polma/Nad panskými/Nad panskými poli/Nad panským/Na díle/Na díle nad panským polem</i>
1607-1963	pole	<i>Nad panským polem díl/Nad panským polem dílec/pod panským polem Za Štěpánkovic auvrati/pod panským polem auvrati</i>	<i>Proti panskému poli/Nad panským polem/kus nad panským polem přímým (!) díl, až do cesty kolišovské/Nad panskýma polma/Nad panskými/Nad panskými poli/Nad panským/Na díle/Na díle nad panským polem</i>
1607-1963	Posvátný	<i>Na posvátným</i>	<i>Na velkém posvátným/Na velkém posvátným/Na malým posvátným/Na posvátným</i>
1607-1963	starý	<i>Za starou šibenicí</i>	<i>Pod starou šibenicí</i>
1607-1963	stoka	<i>Za stokou</i>	<i>zahrádka na stokách</i>
1607-1963	šibenice	<i>Za starou šibenicí</i>	<i>Pod starou šibenicí</i>
1667	bilinský	-	<i>na bílinským/na bilinským</i>
1667	bílský	-	<i>k bílským polím</i>
1667	brah	-	<i>Nad brahy na podělkou</i>
1667	čtvrťka	-	<i>čtvrťka</i>
1667	díl	-	<i>na krajním díle</i>
1667	díl	-	<i>vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
<i>nad panskýma -/panskýma polma/nad panským polem/pod panským polem/nad panským</i>	<i>na panskýma polma jmenující</i>	<i>Panské</i>
<i>nad panskýma -/panskýma polma/nad panským polem/pod panským polem/nad panským</i>	<i>na panskýma polma jmenující</i>	<i>Panské</i>
<i>malý a velký posvátný/malý posvátný -/velký posvátný/na posvátným</i>	<i>Na posvátným</i>	<i>Posvátný</i>
<i>pod starou šibenicí/u starý šibenice</i>	-	<i>Pod starou šibenicí</i>
<i>ke stokám</i>	-	<i>Za stokou, Pod stokou</i>
<i>pod starou šibenicí/u starý šibenice</i>	-	<i>Pod starou šibenicí</i>
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1667	Dvořákův	-	<i>na zahradě pod dvořákovským</i>
1667	hlíny	-	<i>v hlínách</i>
1667	jíva	-	<i>vedle jívy jonášový</i>
1667	Jonášův	-	<i>vedle jívy jonášový</i>
1667	kopanina	-	<i>vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667	krajina	-	<i>krajina Na novinách</i>
1667	krajina	-	<i>krajina za hrnčířovou chalupou aneb zahradou</i>
1667	krajní	-	<i>na krajním díle</i>
1667	louka	-	<i>u louky</i>
1667	louž	-	<i>za louží/Zálouží/Na skalce za louží</i>
1667	ovčákův	-	<i>vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667	padělek	-	<i>padělek v drahách</i>
1667	podělek	-	<i>na podělku za rybníkem</i>
1667	podělek	-	<i>Nad brahy na podělku</i>
1667	pole	-	<i>k bílským polím</i>
1667	Šesták	-	<i>vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667	vokrajek	-	<i>vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667	zadní	-	<i>vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667	zahrada	-	<i>krajina za hrnčířovou chalupou aneb zahradou</i>
1667	zahrada	-	<i>na zahradě pod dvořákovským</i>
1667	zahrádka	-	<i>zahrádka</i>
1667	zahrádka	-	<i>na zahrádce</i>

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

[illegible]

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1667	zahrádka	-	<i>zahrádka na stokách</i>
1667	záložní	-	<i>záložní</i>
1667-1713/1734	díl	-	<i>Na díle/Na díle nad panským polem</i>
1667-1713/1734	díl	-	<i>prostřední díl v Koliměři</i>
1667-1713/1734	draha	-	<i>u drah/padělek v drahách/ v drahách</i>
1667-1713/1734	Honzův	-	<i>u honzovýho</i>
1667-1713/1734	jezero	-	<i>u jezera</i>
1667-1713/1734	malý	-	<i>Na velkém posvátném/Na velkém posvátném/Na malým posvátným</i>
1667-1713/1734	niva	-	<i>na nivě</i>
1667-1713/1734	palouk	-	<i>na (!) paloukem panským</i>
1667-1713/1734	panský	-	<i>na (!) paloukem panským</i>
1667-1713/1734	prostřední	-	<i>prostřední díl v Koliměři</i>
1667-1713/1734	silnice	-	<i>u silnice</i>
1667-1713/1734	široký	-	<i>Na široký</i>
1667-1713/1734	velký	-	<i>Na velkém posvátném/Na velkém posvátném/Na malým posvátným</i>
1667-1713/1734	vír	-	<i>K víru skalka</i>
1667-1713/1734	zahrada	-	<i>zahrada</i>
1667-1963	díl(ec)	-	<i>V koliměři na zadním dílu/Zadní díl/za zadníma díly vedle zběšických a zdejších hranic</i>
1667-1963	Kopanina	-	<i>Kopanina/Kopanina pod lipovcem/vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667-1963	ovčín	-	<i>Pod ovčínem/Proti ovčínu/U ovčína</i>

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
-	-	-
-	-	-
<i>na díle -</i>	-	-
<i>prostřední díl -</i>	-	-
<i>štvrtka u drah</i>	-	-
<i>u honzovýho</i>	-	-
<i>k jezeru</i>	-	-
<i>malý a velký posvátný/malý posvátný -/velký posvátný</i>	-	-
<i>na nivě</i>	-	-
<i>nad panským paloukem</i>	-	-
<i>nad panským paloukem</i>	-	-
<i>prostřední díl -</i>	-	-
<i>/ u silnice</i>	-	-
<i>na širokým -</i>	-	-
<i>malý a velký posvátný/malý posvátný -/velký posvátný</i>	-	-
<i>u víru</i>	-	-
<i>zahrada</i>	-	-
<i>v zadních dílech -/v zadních dílcích</i>	<i>V zadních dílech</i>	<i>V zadních dílech</i>
<i>u kopaniny???</i>	<i>na kopaninách/na nových kopaninách</i>	<i>Na kopaninách/kopanina</i>
<i>proti ovčínu/pod ovčínem</i>	<i>Proti ovčínu</i>	<i>Na ovčíně/pod ovčínem</i>

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1667-1963	skalka	-	<i>K viru skalka/Na skalce/Na skalce za louží/Na skalkách/Na skalce za louží</i>
1667-1963	Šesták	-	<i>U šestáka/U šestáku/vokrajky od šestáku aneb ovčákové kopaniny, až do zadních dílů</i>
1667-1963	Žabinec	-	<i>U žabince/Pod žabincem</i>
1713/1734	(v)ohrada	-	-
1713/1734	(v)okrouhlice	-	-
1713/1734	bahno	-	-
1713/1734	Bečvářovi(c)	-	-
1713/1734	brah	-	-
1713/1734	brah	-	-
1713/1734	březí	-	-
1713/1734	čtvrť	-	-
1713/1734	čtvrť	-	-
1713/1734	čtvrťka	-	-
1713/1734	čtvrťka	-	-
1713/1734	čtvrťka	-	-
1713/1734	díl	-	-
1713/1734	díl	-	-
1713/1734	díl	-	-
1713/1734	dlouhý	-	-
1713/1734	dol	-	-
1713/1734	draha	-	-
1713/1734	hájek	-	-
1713/1734	haltýř	-	-
1713/1734	hlinka	-	-
1713/1734	chmelnice	-	-
1713/1734	Jandovi(c)	-	-
1713/1734	Janovi(c)	-	-
1713/1734	Jonášův	-	-

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
<i>na skalce/na skalkách</i>	<i>Na skalce</i>	<i>Skalka</i>
<i>u šestáku/pod šestákem</i>	-	<i>Šesták</i>
<i>u žabince/nad žabincem</i>	<i>panský rybník nazvaný žabinec, Žabinec</i>	<i>V žabinci</i>
<i>nad brahy vohrada</i>	-	-
<i>vokrouhlici</i>	-	-
<i>na bahně -/na bahně u kněžny</i>	-	-
<i>u bečvářovic chmelnice</i>	-	-
<i>u kříže nad brahy</i>	-	-
<i>nad brahy vohrada</i>	-	-
<i>u březí</i>	-	-
<i>dlouhá čtvrť</i>	-	-
<i>malá čtvrť</i>	-	-
<i>/ u silnice</i>	-	-
<i>štvrtka u drah</i>	-	-
<i>pod čtvrtkou</i>	-	-
<i>na padělkou za dílem</i>	-	-
<i>na velkém díle -</i>	-	-
<i>na padělkou za dílem</i>	-	-
<i>dlouhá čtvrť</i>	-	-
<i>nad mrtvým dolem -</i>	-	-
<i>u zadních drach</i>	-	-
<i>u hájku</i>	-	-
<i>u haltýře</i>	-	-
<i>na hlinkách/v hlinkách</i>	-	-
<i>u bečvářovic chmelnice</i>	-	-
<i>za jandovic/za jandovy</i>	-	-
<i>za janovic</i>	-	-
<i>u jonášový</i>	-	-

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1713/1734	Joštův	-	-
1713/1734	krajina	-	-
1713/1734	krajina	-	-
1713/1734	krajní	-	-
1713/1734	kříž	-	-
1713/1734	lipový	-	-
1713/1734	lom	-	-
1713/1734	malý	-	-
1713/1734	městečko	-	-
1713/1734	mrtvý	-	-
1713/1734	ouvoz	-	-
1713/1734	ouvoz	-	-
1713/1734	ouvrat'	-	-
1713/1734	padělek	-	-
1713/1734	padělek	-	-
1713/1734	paloučí	-	-
1713/1734	palouk	-	-
1713/1734	palouk	-	-
1713/1734	palouk	-	-
1713/1734	pastouška	-	-
1713/1734	pila	-	-
1713/1734	pole	-	-
1713/1734	potok	-	-
1713/1734	Rozálie (Rozárie)	-	-
1713/1734	Rukavička	-	-
1713/1734	Stoleček	-	-
1713/1734	svatý	-	-
1713/1734	štípek	-	-
1713/1734	trávník	-	-
1713/1734	trní	-	-

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
<i>pod joštovým polem</i>	-	-
<i>krajina k kolišovu</i>	-	-
<i>krajina</i>	-	-
<i>v krajním</i>	-	-
<i>u kříže nad brahy</i>	-	-
<i>pod lipovým</i>	-	-
<i>K pile aneb k lomu</i>	-	-
<i>malá čtvrť</i>	-	-
<i>pod městečkem</i>	-	-
<i>nad mrtvým dolem -</i>	-	-
<i>palouk u auvozu</i>	-	-
<i>palouk u auvozu</i>	-	-
<i>na auvrati</i>	-	-
<i>na padělků za dílem</i>	-	-
<i>na padělků za dílem</i>	-	-
<i>v paloučí</i>	-	-
<i>palouk u auvozu</i>	-	-
<i>za paloukem</i>	-	-
<i>palouk u auvozu</i>	-	-
<i>pod pastouškou</i>	-	-
<i>K pile aneb k lomu</i>	-	-
<i>pod joštovým polem</i>	-	-
<i>za potokem</i>	-	-
<i>u svatý rozálie/nad svatou rozálií/u svatý rozárie</i>	-	-
<i>na rukavičce -/v zaloučí u rukavičky</i>	-	-
<i>stolečku/proti stolečku</i>	-	-
<i>u svatý rozálie/nad svatou rozálií/u svatý rozárie</i>	-	-
<i>u štípků -</i>	-	-
<i>trávník/trávníky/na trávnice</i>	-	-
<i>u trní -</i>	-	-

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1713/1734	Velký	-	-
1713/1734	vrba	-	-
1713/1734	zadní	-	-
1713/1734	Zbudilův	-	-
1713/1734-1963	Bártův	-	-
1713/1734-1963	Kotaškovi(c)	-	-
1713/1734-1963	loučka	-	-
1713/1734-1963	sad	-	-
1786	bechyňský	-	-
1786	bilinský	-	-
1786	bojenický	-	-
1786	cesta	-	-
1786	dvůr	-	-
1786	dvůr	-	-
1786	jestřebský	-	-
1786	klínek	-	-
1786	klínek	-	-
1786	klínek	-	-
1786	kolišovský	-	-
1786	Koloměř	-	-
1786	kříž	-	-
1786	mlejnský	-	-
1786	nový	-	-
1786	pastviště	-	-
1786	pilský	-	-
1786	tejnský	-	-
1786	vopařanský	-	-

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
<i>na velkém díle -</i>	-	-
<i>pod vrbama</i>	-	-
<i>u zadních drach</i>	-	-
<i>Zbudilovského</i>	-	-
<i>na bártě</i>	<i>na bartě</i>	<i>Na Bártě</i>
<i>za kotaškovy -</i>	<i>za kotaškovíc/Kotaška</i>	<i>za kotaškovíc</i>
<i>na loučkách -</i>	<i>Za loučkama</i>	-
<i>Sad/pod sadem</i>	-	<i>Sad, Mezi sadem/Pod sadem</i>
-	<i>Bechyňská cesta</i>	-
-	<i>Bilinská cesta</i>	-
-	<i>Bojenická cesta</i>	-
-	<i>Bechyňská cesta/Bilinská cesta/Bojenická cesta/vedle jestřebský cesty/vedle kříže a polní cesty na klínku/Tejnská cesta/vopařanský cesty/Zběšická cesta</i>	-
-	<i>za dvorem na klínku</i>	-
-	<i>za dvorem na klínku</i>	-
-	<i>vedle jestřebský cesty</i>	-
-	<i>za dvorem na klínku</i>	-
-	<i>na klínku</i>	-
-	<i>vedle kříže a polní cesty na klínku</i>	-
-	<i>vedle kolišovský cesty</i>	-
-	<i>Malá Koloměř</i>	-
-	<i>vedle kříže a polní cesty na klínku</i>	-
-	<i>Mlejnský potok</i>	-
-	<i>na nových kopaninách</i>	-
-	<i>pastviště pod zámeckým rybníkem</i>	-
-	<i>na pilským</i>	-
-	<i>Tejnská cesta</i>	-
-	<i>vopařanský cesty</i>	-

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1786	záloučí	-	-
1786	zběšický	-	-
1786-1963	čtvrť	-	-
1786-1963	Pilný	-	-
1786-1963	rybník	-	-
1786-1963	starý	-	-
1786-1963	šlachta	-	-
1786-1963	Zámecký	-	-
1963	Baba	-	-
1963	Bilinka	-	-
1963	Bojenice	-	-
1963	cihelna	-	-
1963	čapí	-	-
1963	doktor	-	-
1963	Dvouleták	-	-
1963	hřbitov	-	-
1963	hřiště	-	-
1963	Kašparův	-	-
1963	kolna	-	-
1963	kopec	-	-
1963	krchov	-	-
1963	kříž	-	-
1963	Ležák	-	-
1963	lipka	-	-
1963	lom	-	-
1963	Mikuláškův	-	-
1963	Mikuláškův	-	-
1963	místní	-	-
1963	nádrž	-	-

Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
-	<i>V záloučí</i>	-
-	<i>Zběšická cesta</i>	-
-	<i>Na štvrtích</i>	<i>Čtvrtě</i>
-	<i>pilnej/Pilný</i>	<i>Pilný</i>
-	<i>vedle Zámeckýho rybníka, Zámecký rybník, pastviště pod zámeckým rybníkem</i>	<i>Za Zámeckým, Zámecký, U zámecké, zámečák</i>
-	<i>Na starejch</i>	<i>Na starých</i>
-	<i>Na šlachtě</i>	<i>Na šlachtě</i>
-	<i>vedle Zámeckýho rybníka, Zámecký rybník, pastviště pod zámeckým rybníkem</i>	<i>Za Zámeckým, Zámecký, U zámecké, zámečák</i>
-	-	<i>kříže Baby</i>
-	-	<i>U Bilinky Mikuláškovu</i>
-	-	<i>K Bojenicům</i>
-	-	<i>U cihelny</i>
-	-	<i>Čapí kopec</i>
-	-	<i>U doktora</i>
-	-	<i>Dvouleťák</i>
-	-	<i>za hřbitovem</i>
-	-	<i>U hřiště</i>
-	-	<i>Kašparovo</i>
-	-	<i>Za kolnou</i>
-	-	<i>Čapí kopec</i>
-	-	<i>Za krchovem</i>
-	-	<i>kříže Baby</i>
-	-	<i>Ležák</i>
-	-	<i>U lípek</i>
-	-	<i>Nad lomem</i>
-	-	<i>U Bilinky Mikuláškovu</i>
-	-	<i>Mikuláškovu</i>
-	-	<i>Místní trať</i>
-	-	<i>Požární nádrž</i>

Doloženo v letech	Klíčové slovo	Pozemková kniha 4 (1607)	Urbář (1667)
1963	Odpočívák	-	-
1963	Pešek	-	-
1963	pomník	-	-
1963	Povolný	-	-
1963	požární	-	-
1963	rezerva	-	-
1963	sekyra	-	-
1963	Staněk	-	-
1963	stodola	-	-
1963	Stoják	-	-
1963	trať	-	-

Graf 1 (s. 51) zachycující přetrvávání jednotlivých pomístních jmen nenaznačuje – kromě již zmíněné vysoké frekvence jmen uvedených pouze v jednom ze zkoumaných pramenů – další významnější skutečnosti (např. vyšší počet názvů doložených pro 17. století a zmíněných naposledy v tereziánském katastru). Pro důkladnější analýzu tohoto druhu by bylo nezbytné provést rozbor pomístních jmen pokud možno pro veškeré obce daného panství.

Informace z předešlého grafu převedená do tabulkové sestavy (tab. 3) v členění dle délky přetrvávání pomístních jmen potvrdila, že dlouhodobá kontinuita pomístních názvů se týká na úrovni jednotlivých obcí pouze jejich menší části – více jak polovina těchto dokladů je doložena pouze v jednom ze sledovaných pramenů.

Celkový počet dokladů pomístních jmen, jež jsou doloženy prameny vzniklými s časovým odstupem více než 100 let, je cca 22 % (srov. tab. 4). Pomístní jména, která jsou uvedena poprvé prameny 17.–18. století, tvoří 16,7 % celkového počtu pomístních názvů obsažených v soupisu z roku 1963 (tab. 6).

Z analýzy jednoznačně vyplývá, že nejčteněji jsou zastoupeny ty doklady pomístních jmen, které jsou zároveň uvedeny pouze v jednom prameni. Vysoký podíl unikátních záznamů pomístních jmen v tereziánském také vyplývá z očividné potřeby detailní evidence pozemků v rámci dané plůžiny. Velký počet unikátních pomístních jmen uvedených v soupisu z roku 1963 má svůj původ v existenci specifických názvů vázících se na novodobé objekty (*Pod pomníkem, U hřiště, Požární nádrž*).

Tereziánský katastr (1713/1734)	Josefský katastr (1786)	Soupis pomístních jmen (1963)
-	-	<i>Odpočívák</i>
-	-	<i>Za Peškem</i>
-	-	<i>Pod pomníkem</i>
-	-	<i>Za Povolným</i>
-	-	<i>Požární nádrž</i>
-	-	<i>Rezerva</i>
-	-	<i>Na sekyře</i>
-	-	<i>Za Staňkem</i>
-	-	<i>Za Stodolou</i>
-	-	<i>Stoják</i>
-	-	<i>Místní trať</i>

Tab. 3. Pomístní jména obce dle absolutních časových období, po která jsou doložena v písemných pramenech.

Časový interval dokladů	Počet let	Počet jmen	Percentuální podíl
1607–1963	356	16	8,6%
1667–1963	296	6	3,2%
1713/1734–1963	229–250	4	2,2%
1607–1786	179	1	0,5%
1786–1963	177	5	2,7%
1607–1713/1734	106–127	9	4,9%
1607–1667	60	2	1,1%
1667–1713/1734	46–67	11	5,9%
1713/1734	1–21	42	22,7%
1607	1	28	15,1%
1667	1	15	8,1%
1786	1	18	9,7%
1963	1	28	15,1%
Celkem		187	100,0%

Tab. 4. Absolutní počty pomístních jmen doložených v písemných pramenech minimálně po období 100 let.

Časový interval dokladů	Počet let	Počet jmen	Percentuální podíl
1607–1963	356	16	8,6%
1667–1963	296	6	3,2%
1713/1734–1963	229–250	4	2,2%
1786–1963	177	5	2,7%
1607–1713/1734	106–127	9	4,9%
1607–1786	179	1	0,5%

Tab. 5. Absolutní počty pomístních jmen doložených v písemných pramenech po období méně jak 100 let.

Časový interval dokladů	Počet let	Počet jmen	Percentuální podíl
1607–1667	60	2	1,1%
1667–1713/1734	46–67	11	5,9%
1713/1734	1–21	42	22,7%
1963	1	28	15,1%
1786	1	18	9,7%
1667	1	15	8,1%
1607	1	28	15,1%

Tab. 6. Absolutní počty pomístních jmen doložených v písemných pramenech poprvé pro období 17.–18. století a zmíněných ještě v soupisu z roku 1963.

Časový interval dokladů	Počet jmen	Percentuální podíl
1607–1963	16	8,6%
1667–1963	6	3,2%
1713/1734–1963	4	2,2%
1786–1963	5	2,7%
Celkem		16,70 %

Námětem pro další studium může být **analýza časové kontinuity pomístních jmen** ve vztahu k alespoň základním tříděním a klasifikacím pomístních jmen.³² Celek zkoumaných pomístních názvů pro městys Bernartice není pro tyto účely bohužel dostačující, protože při aplikaci i základního třídění se dostáváme při současném dělení pomístních jmen do vrstev dle délky jejich životnosti do celků o několika dokladech, tj. pracovali bychom na příkladu jednoho katastru se statisticky zcela nevýznamnými hodnotami. Pro tyto účely je ideální případná budoucí analýza výskytu pomístních jmen na celém tehdejší jezuitském statku, tj. na panstvích Bernartice, Opařany a Dobronice.

Historie krajiny ve světle názvů rybníků. Význam pomístních jmen pro poznání vývoje historické krajiny si lze ozřejmit na příkladu názvů rybníků. S ohledem na charakter jednotlivých pramenů umožňuje spolehlivou prostorovou identifikaci pomístních jmen pouze josefský katastr, který obsahuje záznamy o všech parcelách v katastru seřazených do logických celků zvaných v pramenu „hony“ a uváděných v pramenu víceméně v pořadí odpovídajícím jejich vzájemným prostorovým

³² Např. Libuše OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Doplněk k „Třídění pomístních jmen“ Vladimíra Šmilauera, *Acta onomastica* 51, 2010, s. 515–516.

vztahům v terénu (tj. popořadě). Výsledky identifikace pomístních jmen uváděných josefským katastrem byly promítnuty do mapy stabilního katastru (obr. č. 1).³³

Pokud bylo výše zmíněno, že josefský katastr pro Bernartice neposkytuje oproti svědectví stabilního katastru s výjimkou určitých pomístních názvů významnější počet onymických dokladů, které by nebyly ve stabilním katastru uvedeny, doklady názvů rybníků jsou tu jedinou výjimkou. Tato skutečnost logicky vyplývá ze speciálního charakteru těchto objektů a z toho, že se jednalo o samostatné parcely. Z uvedených důvodů byla pro ilustraci možností písemných pramenů pro poznání vývoje kulturní krajiny na základě pomístních jmen zvolena právě otázka pojmenování starých rybníčních nádrží.

Josefský katastr umožnil v kombinaci se svědectvím mapy stabilního katastru spolehlivě lokalizovat v roce 1828 (vznik mapy stabilního katastru) již zaniklé vodní nádrže *Kotaška*, *Sádka*, *Žabinec* a *Šestáček* (umístění těchto objektů je zachyceno na obr. č. 1 – jména rybníčních nádrží jsou zvýrazněna modrou barvou a kurzivou). Bez pomoci josefského katastru by byla prostorová identifikace těchto starších pozdně středověkých nebo raně novověkých rybníků velice obtížná, ne-li nemožná. Na podkladu josefského a stabilního katastru je tak možné rekonstruovat umístění všech vodních nádrží zmiňovaných novověkými písemnými prameny v katastru obce. Svědectví I. vojenského mapování (obr. č. 2) není v tomto směru dostačující; mapové listy sice dokládají některé vodní nádrže, které již byly v období vytvoření stabilního katastru zaniklé, v řadě případů však bývá umístění řady objektů na tomto mapovém podkladu prostorově nesprávné.

I. vojenské mapování navíc nezobrazuje veškeré rybníky, které jsou uvedeny v josefském či stabilním katastru (chybí např. *Malá Koliměř*, *Sádka*, farní rybník). A i ty, které jsou na mapě I. vojenského mapování uvedeny, nejsou označeny jmény,³⁴ a není možná ani jejich identifikace s rybníčním systémem panství, jak je doložen např. v soupisu rybníků v rámci tereziánského katastru (v klasifikaci potěrných, vejtažních a kaprových).³⁵

Případ rybníků zároveň dobře ilustruje, jak je otázka přetrvávání názvů konkrétních objektů složitá. Urbár z let 1624–1626 totiž v Bernarticích uvádí tyto rybníky: *Veliký* (patrně pozdější *Pilný*), *Za Veruškovíc* (zřejmě pozdější *Za Kotaškovíc*),³⁶

³³ Ústřední archiv zeměměřictví a katastru Praha, fond Stabilní katastr – císařský otisk, sign. 123.

³⁴ Jedinou výjimkou je pojmenování rybníka *Kotaška* označením *Novej*, což opět tedy nekoresponduje s označením nádrže v josefském katastru.

³⁵ Národní archiv Praha, fond Tereziánský katastr, sign. 2810.

³⁶ Naznačuje to také zápis pozemkové knihy č. 3 z roku 1680, podle kterého na chalupu *Veruškovskou* nastoupil v daném roce Tomáš Kotaška: SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec,

Obr. č. 1. Prostorová identifikace pomístních jmen uváděných josefským katastrem promítnutá do mapy stabilního katastru.

Sádka, Za Dvorem (patrně pozdější *Zámecký*), *Žabinec* (z něho byl napájen podle tohoto pramene rybník *Za dvorem*), *Nad mlejnem*, *Nad Kněžským*. Identifikaci názvů rybníků uváděných v tomto prameni s později doloženými jmény rybníčních nádrží nepřímo podporuje také skutečnost, že na základě tohoto ztotožnění se zdá, že rybníky byly v urbáři z let 1624–1626 uváděny dle jejich polohy v katastru, a to proti směru hodinových ručiček. Poslední dva rybníky zřejmě později zanikly, přičemž nelze

Vs Opařany, pozemková kniha č. 3, Gruntovní kniha vsí Bernartice, Bojenice, Rakov (okresní soud Bechyně; 1606–1712), fol. 218.

Obr. č. 2. Obec Bernartice a okolí na mapě I. vojenského mapování. – oldmaps.geolab.cz.

vyloučit, že se nacházely – podle jejich názvů a příslušnosti k dominikálu – v lučném pásu mezi rybníkem *Pilným* a mlýnem čp. 80 (srov. červené ukazatele na obr. č. 1).³⁷ Změny názvů rybníků dokládá i zajímavý popis rybníků v katastru městečka z roku 1925 v bernartické kronice, která uvádí název rybníka *Malá Koloměř* jako *Tmavej*.³⁸

³⁷ Jedna z nádrží sousedila dle urbáře z let 1624–1626 s poli patřícími k faře. Příslušnost k dominikálu lze rekonstruovat na podkladu majetkových vztahů uvedených ve stabilním katastru. – V případě rybníka *Kněžského* lze uvažovat o parcelách 1295 a 1296, v případě rybníka *Nade Mlejnem* by bylo možné teoreticky uvažovat o parcelách 10, 11 a 14, 15.

³⁸ SOKA Písek, Archiv městyse Bernartice, Kronika (1664) 1717–1909 (1913), sign. II A/1, fol. 101. Kronikář uvádí k danému roku čtyři existující rybníky (*Pilný*, *Zámecký*, *Koloměřský* a *Šesták*). V uvedeném roce měly již jen hráze zaniklých rybníků signalizovat, kde se zaniklé rybníky nacházely: to se týkalo těchto nádrží: *Sádky* (pod *Zámeckým*), *Kotaškovice* (nad ulicí Píseckou), *Tmavej* (pod *Koloměřským*). Nejasný je následující zápis v kronice: „... rozvezena hráz v Žabinci. Stojí dosu [!] „V brodcí“...“ – poloha v Brodci se nachází v dnešní Milevské ulici a označuje patrně původní brod v bahnitém terénu, kde se překonávala vodoteč vedoucí vodu od rybníka *Zámeckého* (srov. František MIKOLÁŠEK, Bernartice, Bernartice 2001, s. 81). Není jasné, jestli tedy zápisem je myšlena dosud stojící hráz nějakého dalšího rybníka v dané poloze. Nelze vyloučit, že se eventuálně jedná o farní rybník uváděný v daném místě josefským katastrem (srov. výše uvedenou rekonstrukci rozložení pomístních jmen dle josefského katastru).

Koupí borovanského statku jezuité v roce 1623 byla opět k bernartickému statku přičleněna jeho původní součást – borovanský díl, který z něj byl vyčleněn v roce 1553 při dělení bernartického statku mezi bratry Jana a Adama z rodu Bechyňů z Lažan. K tomuto borovanskému dílu náležel již v roce 1553 také rybník *Koliměřský* a rybníček *Žabinec pod Koliměřským* (patrně pozdější *Malá Koloměř*).³⁹ Tyto dva rybníky jsou uváděny jako spadající pod Borovany ještě v urbáři z let 1624–1626. Výčet těchto rybníků s výše uvedenými názvy tak, jak je podávají prameny z let 1553 a 1624–1626, potvrzuje také svědectví urbáře z roku 1646.⁴⁰ Tyto starší prameny naproti tomu nedokládají rybník *Šestáček*. Ten se objevuje až v soupisu rybníků v dominikální fasi tereziánského katastru z roku 1734.⁴¹ Tento dokument zmiňuje následující nádrže: 1. rybník *Pilný*, 3. *Zámecký bernartický*, 21. *Žabinec*, 22. *Kotaškovice*, 23. *Šestáček*, 24. *Žabinec pod Koliměřím*.

Josefský katastr by bylo vhodné využít za účelem identifikace vodních nádrží uvedených v historických pramenech pro účely rekonstrukce celého systému rybníčního hospodářství na sledovaných jezuitských panstvích Bernartice, Opařany a Dobronice. K nim jsou sice k dispozici bohaté písemné prameny ze 16.–18. století, nicméně v řadě případů je umístění v nich zmíněných vodních nádrží nejasné.

Písemné prameny navíc neuvádějí některé nádrže evidentně existující na daných panstvích v raném novověku;⁴² je proto možné, že analýza map stabilního katastru umožní spolu s analýzou pomístních názvů zmíněných v josefském katastru identifikovat dosud nelokalizované nádrže uvedené v raně novověkých pramenech, tak případně i další, které z nejrůznějších důvodů v těchto pramenech zmíněny nejsou.

Závěr

Rozbor jednotlivých aspektů přetrvávání pomístních názvů uváděných v novověkých pramenech pro katastr Bernartic u Milevska poskytl řadu zjištění obecnějšího metodického rázu.

³⁹ SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, fond Vs Opařany, inv. č. 3, Dělení bratří Jana a Adama z Lažan.

⁴⁰ Archiv Národního muzea Praha, sbírka F, karton 7, Bernartice – urbář statku Bernartice, 1646.

⁴¹ Národní archiv Praha, fond Tereziánský katastr, sign. 2810.

⁴² Srov. Martin DOHNAL, Zaniklá nádrž na katastru Zběšic u Opařan (okres Písek), Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 46, 2009, s. 241–248; TÝŽ – Jiří FRÖHLICH, Dva zaniklé rybníky u Starého Sedla na Tábořsku, Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 49, 2012, s. 14–21.

Analýza potvrdila, že **josefský katastr neobsahuje početně výrazně významnější soubor dokladů pomístních názvů oproti stabilnímu katastru, umožnil však názvy uváděné tímto pozdějším pramenem spolehlivě lokalizovat**. Z hlediska vlastního časového přetrvávání pomístních jmen tak pouze necelá čtvrtina dokladů pomístních jmen existovala více než 100 let. U ostatních dokladů přetrvávání pomístních názvů nepřesáhlo jedno století. S tím úzce souvisí také skutečnost, že se pouze **cca 17 % pomístních jmen doložených poprvé některými z pramenů 17.–18. století dochovalo do dnešních dnů**. V rámci získaných dokladů pomístních jmen výrazně převažuje počet tzv. unikátních dokladů pomístních názvů – tzn. takových dokladů, které jsou uvedeny pouze v jednom prameni. Tato skutečnost vyplývá z toho, že primárním účelem vzniklých dokumentů nebylo logicky vytvářet soupisy pomístních jmen, ale evidovat pozemkovou držbu, případně poddanské povinnosti držitelů rustikálního nebo dominikálního majetku.

Rozbor pomístních jmen dochovaných pro obec Bernartice byl realizován také za účelem zjištění případných **rozdílů v délce jejich přetrvávání ve vazbě na standardní klasifikace pomístních jmen**. Výsledky analýzy nicméně potvrdily, že i přes poměrně rozsáhlý počet názvů doložených jednotlivými prameny pro sledovanou obec (téměř 200) není tento celek dostačující pro to, aby byla provedena statisticky dostatečně průkazná analýza – za tímto účelem by bylo vhodné provést celkovou analýzu pomístních názvů celého panství Bernartice a Opařany (pro panství Dobronice představuje první doklady až tereziánský katastr a toto panství se tak z hlediska rozsahu pramenného materiálu neodlišuje nijak od ostatních území českých zemí).

Pro případovou studii ilustrující výpověď starších pramenů pro lokalizaci pomístních jmen byla vybrána jména rybníků ležících na bernartickém katastru. Pouze díky josefskému katastru bylo možné spolehlivě identifikovat rozložení zaniklých rybníků – ačkoli jsou většiny zachyceny i na mapách stabilního katastru, bez svědectví josefského katastru by jejich lokalizace byla nemožná. Z hlediska rekonstrukce vývoje rybníční sítě na sledovaném území je metodicky podstatné zjištění, že pojmenování jednotlivých doložených nádrží buď podléhalo změnám, nebo že pro stejné nádrže existovalo více různých pojmenování. Využití josefského katastru s cílem poznání vývoje rybníční sítě by bylo vhodné rozšířit na rekonstrukci celého systému rybníčního hospodářství na sledovaných jezuitských panstvích Bernartice, Opařany, Dobronice. K těmto panstvím jsou sice k dispozici bohaté písemné prameny 16.–18. století, nicméně v řadě případů je nejasné umístění jednotlivých vodních nádrží. Písemné prameny navíc neuvádějí některé nádrže evidentně existující na daných panstvích v raném novověku. Je proto možné, že analýza map stabilního katastru umožní spolu s analýzou pomístních názvů uvedených v josefském katastru identifikovat dosud nelokalizované nádrže uvedené v raně novověkých pramenech, tak i případné další, které z nejrozumnějších důvodů v těchto pramenech uvedeny nejsou.

Závěrem lze zdůraznit, že širší metodickou platnost prezentovaných obecných zjištění by bylo možné ověřit pouze na základě většího počtu případových studií realizovaných navíc v různých oblastech českých zemí. Tyto analýzy jsou úkolem dalšího podobně koncipovaného studia.

Obr. č. 3. Ukázka pomístních názvů zaznamenaných v pozemkové knize z roku 1607. – SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, fond Vs Opařany, pozemková kniha č. 4, Gruntovní kniha vsí Bernartice, Podolí, zal. 1607.

Obr. č. 4. Ukázka pomístních názvů zaznamenaných v urbáři z roku 1667. – SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, fond Vs Opařany, inv. č. 39.

Martin Dohnal

Local names, their stability and relation to history of landscape.

A case study of the village of Bernartice near the city of Milevsko

The submitted paper is a case study of changes to local names within the territory of the selected cadastre – the village of Bernartice (Písek district). An analysis of persisting local names has provided a number of findings of a more general methodological nature.

The analysis confirmed that the Land Registry of Joseph II (cadastre) does not contain numerically a particularly more important set of records of local names compared to the stable cadastre, but it did allow names given in this later source to be reliably localised. In terms of the persistence of local names over time, only just under a quarter of local name records had existed for more than 100 years. For other records, the persistence of local names did not exceed one century. This is also closely related to the fact that only approx. 17 % of local names documented for the first time in some of the sources from the 17th – 18th centuries remain to the present day. The local name records acquired are dominated by the number of so-called unique local name records – i.e. records which are only detailed in one source. This fact arises because the primary purpose of the documents created was logically not to create a list of local names, but rather to record land occupancy, or any debt bondage of holders of rustical or dominical assets.

For the case study illustrating the evidential value of older sources for localising local names, the names of fish ponds located in the Bernartice cadastre were chosen. It was only due to the Joseph Land Register that it was possible to reliably identify the layout of lost fishponds – although most are captured in the stable cadastre maps, without the proof in the Joseph Land Register their localisation would be impossible. In terms of reconstructing the development of the fishpond network on the territory looked at, a methodically important finding is that the naming of individually documented ponds was either subject to changes, or there were various names for the same pond. It would be appropriate to expand use of the Joseph Land Register to find out about the development of the fishpond network to reconstruct the whole fishpond farming system in the monitored Jesuit estates of Bernartice, Opařany and Dobronice. There are extensive written sources from the 16th-18th centuries on these estates, although in a number of cases the position of specific ponds is unclear. Furthermore, written sources do not mention some ponds which evidently existed on the particular estate in the Early Modern period. It is therefore possible that an analysis of stable cadastre maps along with an analysis of local names given in the Joseph Land Register will allow us to identify as yet non-localised ponds given in Early Modern sources, and possibly others which for various reasons are not mentioned in these sources.

In conclusion, it can be stressed that a wider methodological application of the general findings presented could be verified only on the basis of a larger number of case studies, furthermore undertaken in various regions of the Czech Lands. These analyses are a task for a future similarly-conceived study.

Wilfried Heller*

LIPNICE – A HISTORIC-GEOGRAPHIC PORTRAIT OF A VANISHED VILLAGE OF CHEB REGION (BOHEMIA)

Keywords	Abstract
Czech borderland Village Settlement Cultural landscape Land-use Lipnice (Littmitz)	This paper focuses on a village in the Czech borderland: its beginnings in the Middle Ages as an agricultural settlement; its development as a thriving locality predominantly for mining and industry from the 18 th to the 20 th century; the consequences of the expulsion of its German population after World War II; the attempts of the new Czechoslovakian state to revive the locality by settling Czech re-emigrants from foreign countries in the village, and its destruction in the 1970s as a result of open-cast brown coal mining. The main lines of industry and protagonists of the village's different historical periods are described in this paper. The village of Lipnice – located near Loket nad Ohří – is used as an example of the history of more than two thousand vanished communities in the Czech borderland.

* Prof. Dr. Dr. h. c. mult. Wilfried Heller, Prof. em. of Institut für Geographie der Universität Potsdam, Karl-Liebknecht-Str. 24-25, D – 14469 Potsdam. E-Mail: heller@uni-potsdam.de. – An important source for this paper is Vladimír VLASÁK – Elena VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (The History of Lipnice), in: Vladimír VLASÁK – Elena VLASÁKOVÁ, *Obec Vintířov* (The community of Vintířov), Sokolov 2007, pp. 59–71. Wilfried Lenz (Neumarkt-St. Veit, Bavaria) translated this source from Czech to German so the author could use it for this paper. Like the author, Wilfried Lenz was born in Lipnice (Littmitz) during World War II, but in contrast to the author, he was not expelled from Lipnice after the war. It was not until 1967 that he migrated, together with his family, from Czechoslovakia to the Federal Republic of Germany. The author is grateful to him for his translation, but just as important as the translation were the many discussions which the author had with him. – The author also thanks many other former inhabitants of Lipnice for valuable information about Lipnice. – In addition, the author is very grateful to †Hilde Sura (Horní Slavkov/Schlaggenwald) whose family was not expelled to Germany after World War II but was forced to migrate into central Bohemia, where her father had to work in a coal mine. After her family returned to Chebsko/ Cheb Region (Egerland) in the mid-1950s, Hilde Sura lived there until she passed away in 2014. Between 2008 and 2011, she accompanied the author to the places of some of the vanished settlements in the district of Sokolov, and provided him with much important information. – Many thanks to James Braund (University of Auckland, New Zealand) for proofreading and valuable comments. – The author is also grateful to the anonymous reviewers of this paper for their suggestions on improving it.

Introduction

Lipnice (Littmitz) was a community in the northern part of western Bohemia which was completely abandoned in the early 1970s as a result of open-cast mining – mainly of lignite (brown coal) and pyrite. The village was situated in the transition zone extending from the northwestern mountains of Bohemia (Krušné Hory / Erzgebirge) to the rolling plain of the Sokolov (Falkenau) Basin, about 13 km west of Karlovy Vary (Karlsbad) as the crow flies, and about 7 km northwest of Loket nad Ohří (Elbogen). (See Fig. 1.)

This paper provides a survey of the history of this locality from its documented beginnings in the Late Middle Ages until its disappearance more than 600 years later. Political, economic, social and demographic aspects are considered. Lipnice developed as a thriving community over the course of six centuries, and it died out within just a few decades as a consequence of World War II and the expulsion of most of its German population, as well as the short-term economic planning of the Czechoslovak Socialist Republic. This paper is intended to stimulate more research on vanished communities in the Czech borderland. A very commendable and important body of research on vanished communities in Czechia has existed since about 2000.¹ These publications offer either broad general historic-geographical summaries of the regions where localities have vanished, or else they consist of demographic, economic, social and above all physiognomic descriptions of the former settlements, or else they show photographs of the former settlements and the present-day landscape where the settlements had existed, and they then interpret these pictures. Until now, however, as far as the author can see from the English- and German-language literature on vanished localities, there has not yet been a detailed historic-geographic analysis of a completely vanished village in Czechia's borderland. This paper represents the first attempt at filling in part of the gap which exists in this particular area of research. It describes the main branches of industry and the main protagonists in Lipnice's different historical periods, and, where possible, also considers economic, political and ideological aspects of the protagonists' activities. This study should be seen as offering a model of how to collect and show facts from

¹ See for example ANTIKOMPLEX, Zmizelé Sudety. Das verschwundene Sudetenland, Domažlice 2003 (5th edition 2007); Zmizelé Sudety. Das verschwundene Sudetenland, ed. Petr Mikšíček, Domažlice 2008; see especially Cheb region: Wolf-Dieter HAMPERL, Die verschwundenen Dörfer. Altenmarkt 2004, and Jaromír BOHÁČ – Roman SALAMANCZUK, Das verschwundene Egerland. Die nach 1945 zerstörten Ortschaften des Landkreises Eger. Zmizelé Chebsko. Zničené obce a osady okresu Cheb po roce 1945, Cheb 2007; Vlastimil NOVÁK, Zmizelý Most. Das verschwundene Brüx, Most 2003; Zdeněk KUČERA – Silvie KUČEROVÁ, Historical Geography of Persistence, Destruction and Creation. The Case of Rural Landscape Transformation in Czechia's Resettled Borderland, HG 38, 2012, Nr. 1, pp. 165–184.

Fig. 1. Location of Lipnice (Littmitz). – The map shows part of Generalkarte von Mitteleuropa 1 : 200 000 Eger (Cheb), Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen in Wien, 1899.

a destroyed village's history which have remained partially unknown until now. That said, it is still to be hoped that the results of this study can be used by other studies on vanished settlements in order to gain further theoretical knowledge.

Vanished communities of the Czech Republic – The decay of a cultural landscape

Like Lipnice, many communities of the border regions of Bohemia, Moravia and Silesia (that is, of the so-called Sudetenland) were devastated after World War II. Altogether, 119 communities were destroyed in the territory of the present Czech Republic as a result of brown coal mining; all of them were in western and northern Bohemia, that is, in the districts of Sokolov (Falkenau), Most (Brüx), Chomutov (Komotau) and Ústí n. L. (Aussig). 508 communities fell to ruin because they were not resettled after the expulsion of the Germans and their houses therefore remained empty. 326 depopulated localities were used as military training areas. These communities were quite often settlements from which Germans had been expelled. 273 localities were flattened because they were situated in the border zone of Czechoslovakia. 171 localities were flooded beneath the waters of new dams. 57 localities disappeared due to other causes. Statistics, however, do not mention the causes for the disappearance of the greatest proportion of the former localities, that is, 45.5 % or 1,207 of the 2,661 former localities of the territory of the Czech Republic. All in all, about 2,400 localities disappeared in the territory of the former Sudetenland. In Chebsko (Egerland)² alone, that is, in the districts of Cheb (Eger), Sokolov (Falkenau),

² In this paper, the term Chebsko (i.e. Cheb Region) refers to the region known commonly but informally by its former (German) inhabitants as the Egerland, and it is not used to denote the historical region of Chebsko as this was known more formally. The historical region was restricted to an area in Bohemia which corresponds approximately to the present district of Cheb. The term “Chebsko” as used in this paper means an area which corresponds roughly to the administrative district (*Regierungsbezirk*) of Eger in the period from 1938–1945. The term is still used today in its wider sense in the German-language specialist literature, because the area of the former *Regierungsbezirk* of Eger corresponds not only roughly to the territory of the present districts of Cheb, Sokolov, Karlovy Vary and Tachov but also approximately to that area where the Egerland dialect – a North-Bavarian dialect which belongs to the Upper German language family – was spoken and where the Egerland customs were maintained until the displacement of the German population after World War II. – On the geographic dimension of this territory see for example: Michael POSTMANN, *Oberdeutsches Sprachgebiet – 1937*: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Oberdeutsches_Sprachgebiet-1937](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Oberdeutsches_Sprachgebiet-1937) [last accessed: 23rd January 2016]; *Deutschböhmen*: <http://www.boehmerlandi.de/deutschboehmen.html> [last accessed: 23rd January 2016]. On the customs see for example Alois JOHN, *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*, Reichenberg 1924.

Karlovy Vary (Karlsbad) and Tachov (Tachau), 614 localities were devastated, 32 of them as a consequence of mining.³

For some years the Czech historic-geographic literature has therefore been dealing with the depopulation which caused the complex change in and the partial decay of the cultural landscape of the border regions of the Czech Republic.⁴ For examining the spatially differentiated development of cultural landscape in Czechia, some authors structured the 8,903 basic territorial units of Czechia by different spatial types of land use.⁵ For that, they used statistical indicators regarding the years 1845, 1948, 1990 and 2000, and they constructed four types: A, that is the type of intensive agricultural land use; D, the type of extensive land use, B, the type of sharply intermediate, and C, the type of moderately intermediate land use. The type D concerns regions of “*unsuitable natural conditions, peripheral socio-economic position and the expulsion of Czech Germans after World War II. In this way, a wide belt of D type (territorial units) was constituted encircling almost the whole Czechia (except fertile southern Moravia and densely inhabited parts of Silesia).*”⁶ The statistical results show that the share of the number of territorial units of type D rose from 24 % in 1948 to 38 % in 1990. Quite obviously, the area of type D units corresponds to a large extent to the regions where vanished localities are concentrated. In 1948, the type D units covered approximately the territory which was called the Sudetenland. This was represented roughly by the border regions of Bohemia, Moravia and Silesia.⁷

³ Města, obce, osady, samoty a subjekty zaniklé nebo částečně zaniklé po roce 1945: <http://www.zanikleobce.cz> [last accessed: 15th August 2015].

⁴ Jan KABRDA, The changing spatial structure of agricultural land use in Czechia since the mid-19th century, *Geografický časopis*, 60, 2008, pp. 255–278; Ivan BIČÍK – Jan KABRDA, Changing land use structure and its driving forces in border regions of Czechia, in: *Man in the landscape across frontiers: Landscape and land use change in Central European border regions*, ed. Jan Kabrda – Ivan Bičík, Prague 2008, pp. 33–47; Ivan BIČÍK – Jan KABRDA – Jiří NAJMAN, Land Use Changes along the Iron Curtain in Czechia, in: *Landscape Modelling: Geographical Space, Transformation and Future Scenarios*, in: *Urban and Landscape Perspectives*, Vol. 8, Heidelberg – New York 2010, pp. 89–107, here p. 105.

⁵ J. KABRDA, The changing spatial structure (see note 4); I. BIČÍK – J. KABRDA – J. NAJMAN, Land Use Changes (see note 4).

⁶ J. KABRDA, The changing spatial structure (see note 4), pp. 269, 273.

⁷ On the geographic dimension of this territory see for example: Odsun. Die Vertreibung der Sudetendeutschen. Vyhnaní sudetských Němců. Dokumentation zu Ursachen, Planung und Realisierung einer „ethnischen Säuberung“ in der Mitte Europas 1848/49–1945/46, Dokumentace o příčinách, plánování a realizaci „etnické čistky“ ve středu Evropy 1848/49–1945/46, ed. Sudeten-deutsches Archiv, Bd. I, München 2000, map on p. 776, or see Z. KUČERA – S. KUČEROVÁ, Historical geography (see note 1), map on p. 167.

According to Vladimír Srb, Czechia's borderland amounts to approximately 28,600 km², that is more than one third of Czechia's territory.⁸ In 1930, about 3.6 million inhabitants lived on this territory, equivalent to about 34 % of Czechia's population. As consequence of the expulsion of Czech Germans after World War II, the number of the borderland's inhabitants decreased significantly. In 1947, they numbered 2.2 million people.⁹

History of Lipnice / Littmitz before 1850

Foundation of Lipnice, and changing landlords from the 14th century until 1719. The name Lipnice (and Littmitz too) hints at inhabitants of Slavic origin at the time of the settlement's foundation. The Slavic acquisition of land in Bohemia was probably already taking place from the second half of the 6th century onwards.¹⁰ Traces of Celtic and Germanic peoples who settled in Bohemia before the 6th century have not been discovered in the region around Lipnice. Lipnice belonged to the northernmost communities of Bohemia which had been founded by Slavic groups along the river Ohře (Eger).¹¹ The Slavic population was probably assimilated within the more numerous groups of German settlers over the course of the 12th and 13th centuries, when western Bohemia was being populated by Germans.¹² The German settlers had been invited by the Czech rulers of Bohemia to settle there. In the region around Loket – and probably also in Lipnice – Germans were settled mainly by the Přemyslid ruler Ottokar II, who was king of Bohemia from 1253 to 1278.¹³ The castle of Loket is mentioned as a royal castle (of the Přemyslids) as early as 1234. The settlement of these Germans was part of the wider German settlement in the

⁸ Vladimír SRB, *Současný stav osídlení pohraničí*, Demografie 11, 1969, pp. 78–79.

⁹ V. SRB, *Současný stav osídlení* (see note 8); quoted from Walter SPERLING, *Tschechoslowakei. Beiträge zur Landeskunde Ostmitteleuropas*, Stuttgart 1981, p. 114.

¹⁰ Jörg K. HOENSCH, *Geschichte Böhmens. Von der slavischen Landnahme bis zur Gegenwart*, München, 3rd edition 1997, p. 30.

¹¹ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 59.

¹² *Ibid.*, p. 59.

¹³ Georg THEINL, *Gemeinde Roßmeisl, Bezirk Elbogen. Gemeindegedenkbuch*, 1930 (unpublished, copy of Hilde Sura). See also: Friedrich PRINZ, *Die Deutsche Siedlung im Osten – Nationalistischer Zankapfel oder gemeinsames Erbe?*, in: Hans-Ulrich ENGEL, *Deutsche unterwegs. Von der mittelalterlichen Ostsiedlung bis zur Vertreibung im 20. Jahrhundert*, München 1983, pp. 74–96, here pp. 77–78, 85–86.

east, which was in turn part of an enlargement and intensification of areas of settlement and land use by population groups which moved into large parts of Europe.¹⁴

Lipnice became part of the fiefdom of the royal castle of Loket. The enfeoffed lords of the lesser nobility often added the names of their localities to their family names. Consequently, the members of the family of Lipnice are mentioned along with other nobles, as for example Henricus of Lipnice in a document from 1353. The lesser nobleman Wolfhart Vorreiter is recorded as owner of Lipnice for 1408. He was one of the enfeoffed lords of Loket castle.¹⁵ His descendants Sebald and Martin Vorreiter are known as owners for the period from 1523 to 1525. They also belonged to the enfeoffed lords of Loket castle, in this case, of the Schlick counts who ruled in Loket from 1434 to 1547. The Vorreiters added the name of Lipnice to their family name. In addition to the two estates of these lords in Lipnice, there were eight farmsteads belonging to farmers who were subjects of the Vorreiters. Altogether, the locality covered about 50 ha.¹⁶ Christoph Vorreiter is mentioned as owner for 1567.¹⁷ From 1584 onwards, the counts Kasper and Wolf Dietrich Vitzthum¹⁸ are recorded as owners.¹⁹ These two brothers sold Lipnice to the town of Loket only a few years later, in 1592. However, the imperial government confiscated the land of the town of Loket in 1620 because this town had opposed the Catholic imperial house of Habsburg at the beginning of the Thirty Years War. In 1623, the imperial government sold Lipnice to Gottfried Heinrich Hertl von Leutendorf, who was loyal to the imperial house of Habsburg.

Since that time, the population of Lipnice has been Catholic. The new landlord of Lipnice, however, did not own Lipnice for a long period either. He sold Lipnice to Baron Johann Hartwig of Nostitz in 1644. The Nostitz family was the big winner in the purchase of the landed property confiscated by the imperial govern-

¹⁴ Eike GRINGMUTH-DALLMER, Die hochmittelalterliche Ostsiedlung in vergleichender Sicht, in: *Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie* 24, 2006, pp. 99–121, here p. 100.

¹⁵ Karl GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte der Gemeinde Littmitz*, Littmitz 1927. Published in: *Elbogener Heimatbrief* (Helmut Preußler Verlag Nürnberg), 1951 (Nr. 1), 1952 (Nr. 2–7), 1953 (Nr. 8–13), 1954 (Nr. 14–19), 1955 (Nr. 20–24), 1956 (Nr. 25–30), here Nr. 5.

¹⁶ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 69.

¹⁷ See for example: Anton MEINL, *Eine kleine Zusammenfassung der Geschichte des Dorfes Littmitz*, Augsburg 1994 (unpublished manuscript).

¹⁸ The name Vitzthum is sometimes written as Fictum.

¹⁹ See for example: Toni SCHUSTER, *Littmitz, ein ehemals bedeutender, nun verschwundener Ort im Falkenauer Land*, in: *Der Egerländer* 53, 2001, Nr. 1, pp. 6–7, here p. 6.

ment in the area around Locket during the Thirty Years War.²⁰ In 1646, the Nostitzs were made counts, and in 1651 imperial counts.

The oldest known mention of the manor of Lipnice dates from 1644. It contains a list of the annual income in fiscal terms and in produce (rye, oats, cheese, cottage cheese, hens, eggs), as well as of labour and service performed with draught animals which were to be supplied by 25 farms. These farms consisted of three full farms and seven half-farms, as well as 15 quarter- and eighth-farms. A full farm covered a minimum of about 17 ha.²¹ The buildings of the large farms were laid out following the model of Frankonian four-sided farmsteads: (i), housing, (ii), stables, (iii), barn, (iv), shed for equipment and tools, and gate of the farmstead. The farmsteads were located in rows on both sides of a road approximately parallel to a small river called the Forellenbach. The agricultural parcels of land of the farms were distributed over the land of the community following a kind of open-field system, as was usual for so-called linear villages. This meant the parcels of land of a farm did not form a single self-contained block, but were instead distributed over the whole agriculturally productive land of the wider community, that is, they were interspersed with the agricultural parcels of land of other farms. These parcels were shaped as strips and blocks. The blocks had a regular ground plan, that is, a rectangular or nearly rectangular one, or an irregular ground plan. The blocks could be comprised of strips of land within them. (See Fig. 2).²²

In 1651, Lipnice had 116 inhabitants. They consisted of 92 people who had their own homesteads, and of 24 persons who either lived and were employed in the manor house (that is, in the so-called castle, which dated from the 16th century), on the farm, and in the brewery of the landlord, or who were shepherds of the land-

²⁰ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 60.

²¹ Calculated using information in: K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 1, 2; V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 62.

²² Settlement geography uses the term “*Streifengewannflursystem*” (furlong open-field system) if the collection of parcels of land consists only of separate strips of land (furlongs). In the event that the parcels of land also form blocks, the term “*Blockgewannflursystem*” (block open-field system) is used (see for example W. SPERLING, *Tschechoslowakei* (see note 9), p. 164). There is a pure “furlong open-field system” if the settlement has been systematically established. Agricultural land which is further structured into blocks indicates that it was used before its regular division. This could be the case during historic German settlement in the east where a Slavic community existed before a German one, as was the case with Lipnice (see for example Gabriele SCHWARZ, *Allgemeine Siedlungsgeographie. Lehrbuch der Allgemeinen Geographie*, B. VI, Berlin 1966 (3rd edition), pp. 218, 238, 246–247).

lord.²³ An innkeeper, two millers, a blacksmith and a shingle-maker were among the 92 people mentioned above.

Because of the increasingly harsh demands of the lords of Nostitz, the people of Lipnice and other localities revolted against their rulers in 1680.²⁴ The uprising, however, was suppressed.²⁵

Lipnice owned by the town of Locket 1719–1850. However, the Nostitz family eventually lost interest in Lipnice, and it was sold to the town of Locket in 1719. This was a great relief for the population of Lipnice, which was subsequently managed by an administrator from Locket.²⁶ The land of Lipnice was leased, and later sold, to its inhabitants.²⁷ In 1748, 28 mostly small farms existed in Lipnice.²⁸ In addition to this, a grain miller and a saw miller, a butcher, a smith, a tailor, a carpenter and a weaver also worked in the village. Service performed with draught animals, as well as fish-farming in small ponds, also contributed to the population's livelihood. In 1757, the estate of the landlord comprised about 60 ha of fields, meadows and pasture. Its brewery produced 380 barrels of beer annually. Two grain mills existed in Lipnice; one of them belonged to the estate of the landlord, and the other was a subject's mill (see above).²⁹

Mining, immigration and differentiation of the social structure

Mining and the processing of iron ore are recorded in Lipnice as early as 1591. The owner of this branch of industry was the town of Locket. These activities were abandoned during the 18th century because of a lack of raw materials.³⁰ However, other kinds of raw material were discovered in Lipnice, that is, lignite and pyrite, which was used in the chemical industry. In 1803 and 1809 two factories were established for processing pyrite (called as *Alaunwerke*; see Fig. 2). Some mines sprang up in the

²³ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 61.

²⁴ This uprising was part of the peasants' revolt in Bohemia and in Moravia at that time. (see J. K. HOENSCH, *Geschichte Böhmens* (see note 10), pp. 251–253).

²⁵ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 61.

²⁶ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 2.

²⁷ *Ibid.*, Nr. 7.

²⁸ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 62.

²⁹ *Ibid.*, p. 62.

³⁰ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 8; V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 63.

Fig. 2. Settlement structure of Lipnice (Littmitz) 1842. Franziszeische Landesaufnahme, Scale 1 : 2 880.³¹ – Český úřad zeměměřický a katastrální, Praha.

³¹ The ground plans of the village of Lipnice and the structure of its parcels of agricultural land are shown by the two maps of Lipnice of 1842 (*Franziszeische Landesaufnahme*) http://archivnimapy.cuzk.cz/cio/main/cio_query.01.html?mapno_com=c4113-1 [last accessed: 15th August 2015].

neighborhood of Lipnice, from which pyrite and coal were extracted for use by these two factories.³² These factories were owned by a group of several prominent inhabitants of Sokolov. They sold both factories to Johann David Starck, the first in 1815 and the second in 1831.³³ The new owner was a well-known entrepreneur from the mining industry of Northern Bohemia.³⁴ He contributed a substantial amount to Lipnice's economic growth over the course of the 19th century. Miners from other localities of north-western Bohemia (e.g. Staré Sedlo / Altsattl, Abertamy / Abertham, Jáchymov / Joachimsthal), from Saxony (e.g. Johanngeorgenstadt), and even from Bavaria were attracted by the employment opportunities of Lipnice.³⁵ In 1873, 80 workers were employed in the two factories. Later, however, the factories were completely abandoned (one in 1889, the other in 1898) because of the dwindling supply of pyrite. After that, coal mining became the most important economic activity of Lipnice.³⁶

The landlord's manor house of Lipnice served as a building for the administration of the mining operations after 1800. In 1815 it was demolished due to its dilapidated state, but in 1852 a new house was built. The new owner was a brewer who lived there and who established a brewery in this house.³⁷ In 1894 he sold it to a hop-grower from Žatec (Saaz) because of bankruptcy. Just two years later, this hop-grower sold it to the Sokolov and Cheb Mining Company (Falkenau-Egerer-Bergbaugesellschaft).³⁸ This mining company ran the Katharina lignite colliery in Lipnice from 1895 onwards. At that time, the Katharina colliery had existed only for a few years: It had been founded in 1886 by a banker from Nuremberg who sold it in 1893 to a mining company from Most (Brüx) which in turn sold it to the above-mentioned mining company of Cheb and Sokolov already two years later.³⁹

These industrial activities significantly affected the living conditions of Lipnice. In 1815, these activities led to the establishment of a new settlement to the northwest of Lipnice, about 1 km away from its outskirts. The settlement was called Deutschbundesort ("Village of the German Confederation") because it was in this

³² V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 63.

³³ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 8.

³⁴ *Ibid.*, Nr. 9.

³⁵ *Ibid.*, Nr. 9.

³⁶ *Ibid.*, Nr. 9.

³⁷ *Ibid.*, Nr. 8.

³⁸ *Ibid.*, Nr. 8.

³⁹ *Ibid.*, Nr. 10.

year that the German Confederation was founded as a successor to the Holy Roman Empire of the German Nation. (The Habsburg Empire and Bohemia with it were included in this confederation.) Altogether, 26 homesteads were built there. They stood on narrow parcels of land along both sides of the road. In 1890, the settlement had 147 inhabitants. It existed until 1971 when Lipnice and other neighboring communities were abandoned.⁴⁰ Deutschbundesort, however, was not part of Lipnice in administrative terms; it was actually part of the community of Rozmyšl (Roßmeisl), and so the official name of the settlement was Dolní Rozmyšl (Unterroßmeisl). However, the children of the settlement attended the school in Lipnice.⁴¹

Mining in Lipnice and the further enlargement of the community resulted in the immigration of laborers and their families over the course of the 19th and early 20th centuries. The following information provides examples of the migration processes of this period: Both of the author's grandfathers migrated as young men to the area around Locket during this period in order to look for education, training and work. The author's paternal grandfather (b. 1849) came to Loučky (Grünlas) in the 1870s. In Locket in 1878, he married a young woman from Krásno (Schönfeld), which is located about 9 km south of Locket. In the 1880s he moved with his family to Stará Chodovská (Stelzengrün), north of Loučky, and in 1889 settled in Lipnice where he was employed as a smith in the Katharina Colliery. Three of his seven children were born in Lipnice, among them the author's father (b. 1893). The author's maternal grandfather (b. 1876) migrated directly from his village to Lipnice in the 1890s, and worked there in mining like the author's other grandfather. He was trained as a blaster in the mine. In Lipnice, he married a young local woman whose ancestors are documented as being inhabitants of Lipnice since the 18th century. Both the author's grandfathers came from small localities in Cheb region (Egerland; see note 2) of just a few hundred inhabitants which could be characterized as being agricultural in nature. These localities, located respectively in the southern periphery of Cheb region in the district of Tachov (Tachau) and north of the Sokolov Basin near the western Krušné Hory (Erzgebirge), were Malkovice (Malkowitz), about 60 km south of Lipnice, and Boučí (Pichlberg), only about 6 km distant from Lipnice.

Against this general backdrop of migration away from rural areas and into industrial regions, the second half of the 19th century also saw people emigrate from Cheb region to places overseas in order to find better working and living condi-

⁴⁰ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 63.

⁴¹ Aspects of the living conditions of Dolní Rozmyšl in the period between the mid-1920s and 1948 are described by Ria KRAMPITZ, *Nie den Mut verlieren. Gespräch mit Maria Schreier*, in: *aktiv dabei*, ed. Seniorenbüro Speyer, 4, 2014, pp. 4–10.

tions.⁴² During this period, in 1874 and in 1876, two of the author's maternal great-granduncles also left their home in Hradecká (Scheft), near Jindřichovice (Heinrichsgrün), which was located on the southern border of Krušné hory, about 7 km north of Lipnice. They emigrated to Cincinnati and Milwaukee (USA), where many German immigrants were already living.⁴³

If one considers the information on migration processes of the 19th and the early 20th centuries, the main trends of these processes in north-western Bohemia can be generalized as follows:

- urban and industrial regions: Migration gains through immigrants from rural and peripheral regions of north-western Bohemia as well as from mining areas of north-western Bohemia and from neighboring regions of Saxony and Bavaria;
- rural and peripheral regions: Migration losses through emigration mainly to urban and industrial regions of north-western Bohemia, and to places overseas.

In 1841, 407 inhabitants lived in Lipnice in 70 homes. Even at that time, the social structure was very heterogeneous. This can be shown by the fact that only ten farms but twenty homesteads with only small parcels of agricultural land existed in Lipnice. In addition to this, there were eight family houses occupied exclusively by employees of the mines and their families. In 1850, 452 inhabitants were registered as living in Lipnice.⁴⁴

Lipnice as an independent community since 1850: A community predominantly of miners and small farms

In 1850, Lipnice became an independent community. It covered 805.5 ha, including 241.3 ha of the community of Alberov, which belonged to Lipnice until 1907. After that, Lipnice covered only 564.2 ha until it disappeared in the 1970s. The number of inhabitants in Lipnice doubled from 1850 to 1900, and in 1910 the community's population amounted to 1,042 inhabitants. This was the highest number of inhabitants

⁴² See for example Wilfried HELLER, *Auswanderer des 19. Jahrhunderts aus Böhmen nach Neuseeland und ihre Nachkommen*, in: *Nach Übersee. Deutschsprachige Auswanderer aus dem östlichen Europa um 1900*, ed. Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam 2015, pp. 56–89, 267–271.

⁴³ See for example Stephan FUCHS, *Germany in the Midwest. Deutsche im amerikanischen Mittelwesten*, *Geographische Rundschau* 67, 2015, Nr. 3, pp. 28–35.

⁴⁴ Franz ULSPERGER, *Geschichte des Kirchsprengels Lanz und seiner eingepfarrten Ortschaften*, Falkenau an der Eger 1931, p. 132.

in Lipnice's entire history.⁴⁵ The immigration of Czech workers started in Lipnice in 1895. In 1900, 34 inhabitants of Czech nationality lived there (3.6 % of the community's population).⁴⁶ In 1901, a doctor's practice was established in Lipnice because of the rapid increase in its population. The Sokolov and Cheb Mining Company ordered the construction of two large family houses for the Czech immigrants in 1906 and 1907.⁴⁷

The demographic structure was reflected in the development of the local school: The temporary school, documented since 1798, was replaced by a permanent one, and this was expanded into a four-classroom school by 1902.⁴⁸ After World War I (1919) a Czech primary school (with one classroom only) was established also.⁴⁹

Fig. 3. The Katharina Colliery in Lipnice (Littmitz), postcard, c. 1920.

⁴⁵ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 22.

⁴⁶ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 66.

⁴⁷ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 2.

⁴⁸ *Ibid.*, Nr. 12, 13.

⁴⁹ *Ibid.*, Nr. 14.

The transformation from a predominantly agricultural community to a more industrial one was intensified. The Katharina Colliery (see Fig. 3), which had been operating in Lipnice from 1890, employed a labor force of 360 in 1908. This was the highest number of employees over the duration of the mine's history.⁵⁰ The coal was transported by an aerial cableway to the loading platform of the railway station at Nové Sedlo (Neusattl).⁵¹

Lipnice experienced an economic upturn on the one hand, but on the other hand mining and industry and damage to the landscape increasingly reduced opportunities for agriculture.⁵² The number of agricultural workers became smaller.⁵³ In 1921, only 11 farms existed whose owners still had farming as their primary occupation. The largest farm covered 34 ha of agricultural land.⁵⁴ However, many households engaged in agriculture as a secondary occupation.

The economic upturn led to a growth in trade too, and by the end of the 19th century there were five inns, one wine shop, one blacksmith, two bakers, one butcher, one miller, one cabinetmaker, one coachbuilder, three carpenters and two plumbers in Lipnice.⁵⁵ The number of businesses and branches of trade continued to increase throughout the first half of the 20th century.⁵⁶

Religious and social life

Although it had been an independent community since 1850, Lipnice belonged to the parish administration of the archdeanery of Sokolov until 1856. Up to this year, the people of Lipnice attended church services in Královské Poříčí (Königswerth), where the nearest church of the parish of Sokolov was, and the dead of Lipnice were

⁵⁰ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 10.

⁵¹ Toni SCHUSTER, *Erinnerung an die Katharinazeche in Littmitz*, in: *Elbogener Heimatbrief* (Helmut Preußler Verlag Nürnberg) 1997, p. 22.

⁵² The reduction of agricultural land use in Czechia in general is studied by J. KABRDA, *The changing spatial structure* (see note 4). The decrease of agricultural land is connected with a growing differentiation of the spatial pattern of the land use. This decrease is not only concentrated on industrial and urbanized areas but on areas with less favorable natural conditions and on remote peripheral regions, too.

⁵³ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), pp. 63–64.

⁵⁴ Oskar SÄTTLER, *Das Dorf Littmitz in der Erinnerung*, Pullach 1983, p. 34 (unpublished manuscript).

⁵⁵ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 22.

⁵⁶ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 65.

buried in the cemetery at Královské Poříčí. After that time, Lipnice was integrated into the parish of Lomnice u Sokolova (Lanz). Only one cemetery existed in this parish, and this was located next to the church there. Lipnice did not get a cemetery of its own until 1922.⁵⁷ There had been moves to build a church in Lipnice throughout the 19th century, and an association for building a church was established in 1908. It was not until 1937 that construction of a church could finally be completed. (See Fig. 4.)⁵⁸

After some liberalization of political life in the Habsburg monarchy in the early 1860s and the passing of a law for associations in 1887, a rich public social life developed in Lipnice. Many associations contributed to this social life. The oldest local association was the volunteer fire brigade, which was founded as early in 1883. 21 associations existed in 1934. Among them, workers' associations predominated, because workers represented the majority of the active population.⁵⁹

Fig. 4. The Church in Lipnice (Littmitz), late 1960s.

⁵⁷ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr 26.

⁵⁸ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 67.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 68.

From the Habsburg monarchy to Czechoslovakia: Political, social and economic aspects of Lipnice's development in this period

World War I caused an enormous break in the social development of Lipnice and of the German settlements in Bohemia, Moravia and Moravian Silesia generally due to the collapse of the Habsburg monarchy and the creation of the Republic of Czechoslovakia. The German members of the parliament of the Habsburg empire (Reichsrat) who represented the Germans of Bohemia, Moravia and Silesia (Sudeten-Germans) tried to bring about the incorporation of the territory of the German-speaking population within the new Republic of Austria (German Austria; Deutsch-Österreich). In doing so, they referred to nations' right of self-determination as outlined by US President Wilson. However, the occupation of the territories of the German-speaking population (Sudetenland) by the Czech military in 1918 prevented their proclamation from being realized, and instead effectively forced the incorporation of these territories within the Republic of Czechoslovakia.⁶⁰ As a consequence of the treaty signed at Saint-Germain-en-Laye near Paris (1919), which completely re-drew the map of the territories of the former Austro-Hungarian Empire, Lipnice therefore formally came over to Czechoslovakia. Over time, a large number of ethnic Germans had to leave their positions as state employees as a result of a decree of the Czechoslovakian government. Consequently, about 30 % of the ethnic Germans who were employed by the railway and post offices lost their jobs,⁶¹ and professional soldiers were forced to retire. People from Lipnice were also affected by these measures, and the difficulties of earning a living were made additionally stressful.⁶²

In 1921, 82 Czech inhabitants were registered as living in Lipnice (8 % of all inhabitants).⁶³ This proportion was far above the average of the communities of Cheb region: in 1921, 7,614 (2.3 %) of the 334,180 inhabitants of the seven districts of Cheb (Eger), Falknow (Falkenau), Karlovy Vary (Karlsbad), Kraslice (Graslitz), Loket

⁶⁰ Jörg K. HOENSCH, *Geschichte der Tschechoslowakei*, Stuttgart etc. 1992 (3rd edition), pp. 32–34; IDEM, *Geschichte Böhmens* (see note 10), p. 421; Matthias Franz LILL, *Die Tschechoslowakei in der österreichischen Außenpolitik der Zwischenkriegszeit (1918–1938)*. Politische und wirtschaftliche Beziehungen, München 2006, pp. 43, 50.

⁶¹ J. K. HOENSCH, *Geschichte der Tschechoslowakei* (see note 60), p. 49; J. K. HOENSCH, *Geschichte Böhmens* (see note 10), p. 427.

⁶² I. BIČÍK – J. KABRDA, *Changing land use structure* (see note 4), hint at the fact (p. 34) that in Czechia during the period after World War I the socio-economic development in the areas adjoining Germany and Austria was generally neglected by the politics of the Czechoslovakian government because the newly established independent Czechoslovakia – the so-called First Republic (1918–1938) – was not only an anti-Nazi, but also “to a large extent an anti-German regime”.

⁶³ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 66.

(Elbogen), Nejdek (Neudek) and Teplá (Tepl) were “Czechoslovakians”.⁶⁴ By comparison: in 1921, about 14 % of the approximately 3 million inhabitants of the territory of the German-speaking inhabitants of the Sudetenland were of “Czechoslovakian nationality” (not including the regions of Brno / Brünn, Jihlava / Iglau and České Budějovice / Budweis).⁶⁵ However, most of the Czech inhabitants of Lipnice had already immigrated there before World War I. After World War I, only the members of the local police, the Czech teacher and the postman immigrated to Lipnice.⁶⁶ The number of the Czech inhabitants of Lipnice scarcely changed until 1938. With the Sudetenland’s annexation by the Nazi Reich in 1938, most of the Czech inhabitants left the Sudetenland – and Lipnice too – in order to move into central Bohemia.⁶⁷ In the process, Lipnice lost at least five Czech families.⁶⁸ Czech employees of the civil service had to abandon their jobs. Direct expulsion, however, did not occur. After 1938, at least two Czech families remained in Lipnice.⁶⁹

The macro-census of 1921 recorded five inhabitants of the Jewish faith as living in Lipnice. They belonged to a family who ran a general store there. In 1939, this family was forced by the Nazi administration of Bohemia to leave Lipnice. One of the citizens of Lipnice who wanted to assist to this family lost his business in Lipnice, and had to accept a lowly position as an industrial employee in Sokolov.⁷⁰ Nothing is known about the further fate of the Jewish family of Lipnice.⁷¹

⁶⁴ Calculated using information in: Ernst PFOHL, *Ortslexikon Sudetenland*. Nürnberg 1987 = Fotomechanische Neuauflage von Ernst PFOHL, *Orientierungslexikon der Tschechoslowakischen Republik*, Reichenberg 1931 (3rd edition), pp. 687–693.

⁶⁵ See note 7.

⁶⁶ O. SÄTTLER, *Das Dorf Littmitz* (see note 54), p. 7.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 7.

⁶⁸ Anton MEINL, *Aufzeichnungen über verschiedene Vorgänge in unserem Heimatort Littmitz ab 1945*, in: *Elbogener Heimatbrief* 1998, pp. 363–371, here p. 363.

⁶⁹ O. SÄTTLER, *Das Dorf Littmitz* (see note 54), p. 16. – See also Fritz Peter HABEL, *Eine politische Legende – Die Massenvertreibung von Tschechen aus dem Sudetengebiet 1938/39*, München 1996. According to the statistical analysis undertaken by Habel, mass movements or mass expulsions from the *Sudetenland* did not take place. The number of Czechs who lived in the Cheb region was relatively small. (See also the information on the ethnic structure of the Cheb region and the *Sudetenland* given earlier in this section of this paper.)

⁷⁰ Imelda HUF, *Briefe an meinen Großvater*, in: *Elbogener Heimatbrief* 2002, Okt. / Nov., pp. 22–23.

⁷¹ O. SÄTTLER, *Das Dorf Littmitz* (see note 54), p. 25.

The number of inhabitants of Lipnice decreased slightly as a consequence of World War I (23 men were killed in action, and 3 men died after the war as a result of wounds they had suffered as soldiers),⁷² the deportation of the Jewish family mentioned above, and the movements of Czech families caused by the Munich agreement of 1938. In 1939, therefore, only 967 inhabitants were registered as living in Lipnice.⁷³

The local-body elections of the years after World War I reflected the different political views of the inhabitants of Lipnice. The Social Democrats prevailed because of the high percentage of workers among the voting population. Consequently, in 1919, the 18 members of the local community council consisted of 12 Social Democrats, 4 members of the party of the conservative Germans (Deutschbürgerliche), and 2 members of the Czech Party.⁷⁴ Four years later, the Communist Party participated for the first time in the elections and won 4 of the 18 seats; the Social Democrats won 6 seats less than in 1919, that is, 6 seats; the party of the conservative Germans (Deutschbürgerliche) won 6 seats, and the Czech Party won 2 seats, as they had in 1919.⁷⁵ During the 1920s, Lipnice became one of the centers of the local Communist movement. In January 1933, the number of Communists among the employees of the Katharina Colliery was twice as high as the number of Social Democrats. From 1933 the Germans sympathized more and more with the Sudeten-German Party. In 1935, this party won 73.6 % of the 554 votes. The Communists won only 14.3 %, and the Social Democrats only just 12.1 %.⁷⁶

The generally difficult economic situation of the 1930s affected mining in Lipnice too. Mining operations were reduced because it had become difficult to sell

⁷² K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 16.

⁷³ *Ibid.*, Nr. 30.

⁷⁴ *Ibid.*, Nr. 24. – For comparison: In the elections for Czechoslovakian parliament in 1920, the socialist political parties won together only 48.4 % of the seats (J. K. HOENSCH, *Geschichte der Tschechoslowakei* (see note 60), p. 45).

⁷⁵ K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 23, 24. – The communist party also increased its number of seats in the elections for Czechoslovakian parliament in 1925 (about 15 % of all seats) at the expense of the social democrats (J. K. HOENSCH, *Geschichte der Tschechoslowakei* (see note 60), p. 53).

⁷⁶ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 68. – For comparison: In the elections for Czechoslovakian parliament in 1935, the Sudeten-German party won 66.7 % of the seats of the German members of parliament (J. K. HOENSCH, *Geschichte der Tschechoslowakei* (see note 60), p. 68).

coal. The number of workers became smaller. In 1937, even the Katharina Colliery closed.⁷⁷

Fig. 5. Picture postcard of Lipnice (Littmitz), probably 1939. Left: World War I Memorial (in front) and the church (behind); right: residential buildings. – Photography: Verlag Josef Dürschmidt, Chodau (Chodov).

Consequences of World War II: Immigration of Czechs and expulsion of most of the German population

26 soldiers from Lipnice died during World War II, and 15 soldiers were listed as missing.⁷⁸ At the beginning of May 1945, Lipnice was the target of British and US low-level air raids, but no-one in Lipnice was harmed in these attacks. On 7th May 1945 Lipnice was captured by the US military. Afterwards, Lipnice was administered by the Red Army, as the line of demarcation between the US and Soviet forces was moved westwards. Lipnice again became part of Czechoslovakia. In mid-No-

⁷⁷ T. SCHUSTER, Littmitz (see note 19), p. 7.

⁷⁸ K. GARREIS, Aus der Ortsgeschichte (see note 15), Nr. 30.

vember 1945, the Soviet military administration left Lipnice. The community of Lipnice remained part of the district of Loket until the end of 1949, and after that part of the district of Sokolov.⁷⁹ In summer of 1945, the former Czech inhabitants of Lipnice returned there. The number of Czechs who immigrated, however, was much larger.⁸⁰

Antonín Rydl was among the returning Czech people of Lipnice. He was elected Chairman of the local administrative commission on 4th September 1945. He clearly performed his duties with a high degree of responsibility, and also acted conscientiously and fairly with regard to the German inhabitants of Lipnice. For example: He protected some Germans of Lipnice against denunciation by other Germans of the local community. Some of those inhabitants of Lipnice who had joined the NSDAP (“Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei”, i.e. the Nazi Party) after 1938 when the Sudetenland belonged to the German Reich (for example, in order to get a job in the civil service) were accused by other Germans of having supported the Nazi regime actively or indirectly by criminal means. They were accused mainly by people who had been members of the Communist Party until 1938. The author was often told this by relatives and other acquaintances when discussing the period after World War II in Lipnice, and he was also told that Antonín Rydl had saved some Germans who were wrongly suspected and accused. Rydl was replaced in his position on 2nd November 1947 by Bedřich Zítek, who was a member of the Communist Party.

The expulsion of Germans from Lipnice started in March 1946. It was organized from a camp for displaced persons established in Nové Sedlo (Neusattl). The displaced persons were transported by railway from there to the different zones of the Allied military forces which had occupied Germany after World War II. About two thirds of the at least 637 displaced persons of Lipnice went to Bavaria, the rest to Hessen and Baden-Württemberg, and some of them to the Soviet zone. Even by 1945, some families had already moved to Austria.⁸¹

⁷⁹ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), pp. 68–69. – The village of Lipnice and its land in this period are shown in the official aerial photograph of 1952 entitled “Lipnice / Vintířov u Sokolova”: <http://kontaminace.cenia.cz> [last accessed: 15th August 2015].

⁸⁰ A. MEINL, *Aufzeichnungen* (see note 68), pp. 364–367.

⁸¹ Anton MEINL, *Eine kleine Zusammenfassung der Geschichte des Dorfes Littnitz, Augsburg 1994* (unpublished manuscript). – The expulsion was such an important event that it belongs to the rare fragments of the author’s memory of Lipnice too, although he did not understand the significance of this event on the day of the expulsion (3rd August 1946) and for a long period afterwards. He can, however, still remember the holding camp of Nové Sedlo, because he saw bunk beds there for the first time in his life. He can also remember the overcrowded railway wagons for freight and cattle which were used to transport the displaced persons and their boxes and chests to

Miners and in particular skilled workers of German nationality who had worked in the mines and factories of Czechoslovakia were not expelled, and indeed were not allowed to leave the country because they were needed for Czechoslovakia's economy. Consequently, their employers did not dismiss them.⁸² The German inhabitants of Lipnice who were not expelled thus represented an important part of the local population, even after the immigration of the new settlers. This explains why, in 1956, 340 Germans (63 %) were living among the 542 inhabitants of Lipnice.⁸³

The official institutions responsible for mining in Czechoslovakia stimulated mining after World War II. A great demand for workers had occurred as a result of the reduction in the active population following the expulsion of most of the Germans. The Czechoslovakian government therefore supported the immigration of

Bavaria. And he can also remember the destination on 10th August: there, at the railway station of Berchtesgaden, the displaced persons were welcomed by helpful people, among them the mayors of the communities of the district of Berchtesgaden. The displaced persons were led together to their accommodation places in the different communities. At that time the author perceived the landscape as very strange: the narrow valley that was the valley of Ramsau, the close high mountains with steep rock faces, and the widespread low homesteads with shingle roofs which seemed to be only a little bit inclined and which were fixed and held down by pieces of rocks. What a contrast to the slightly hilly landscape of his home village of Lipnice and the relatively dense rows of homesteads there which had steep slate roofs!

⁸² See Matěj SPURNÝ, Němci v poválečném Československu / Deutsche in der Tschechoslowakei der Nachkriegszeit, in: Antikomplex – Shromáždění Němců v Čechách na Moravě a ve Slezsku / Landesversammlung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien, zůstali tu s námi / bei uns verblieben, Praha / Prag 2013, pp. 24–99 (in Czech pp. 24–56, in German pp. 57–99). The author analyses the situation of the German population in the post-war period. In particular, he studies (i) the complicated past history of the expulsion of Czech Germans, (ii) the causes and reasons for this “ethnic cleansing”, (iii) the course of and the reasons for the segregation and subsequent forced integration of Germans who had not been expelled from Czechia, (iv) the situation of these Germans caught between social isolation, the option of emigrating to Germany and their loyalty to the Czechoslovakian state, and (v) the question of a so-called objective or chosen and constructed German ethnicity. – With regard to the Germans who remained, see also Sandra KREISSLOVÁ, Veränderungen der deutschen Identität über die Generationen hinweg / Mezigenerační proměny německé identity, in: *ibid.*, pp. 118–140 (in Czech pp. 100–117, in German pp. 118–140); Anja WILDE – Wilfried HELLER, 60 Jahre später – Deutsche in den böhmischen Grenzgebieten, Sudetenland. Vierteljahrszeitschrift für Kunst, Literatur, Volkskunde und Wissenschaft 53, 2012, pp. 386–412; IDEM, Zu Hause im ehemaligen Sudetenland. Vorstellungen und Kenntnisse der heutigen Bevölkerung über die Geschichte ihres Siedlungsraumes. Die Bezirke Sokolov / Falkenau und Tachov / Tachau als Beispiele, in: Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 55, 2014, pp. 7–37; Anja WILDE, Ausprägungen räumlicher Identität in ehemaligen sudetendeutschen Gebieten. Am Beispiel der Bezirke Tachov (Tachau) und Sokolov (Falkenau), Potsdam 2015.

⁸³ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, Dějiny Lipnice (see note *), p. 69.

Czech and Slovakian re-emigrants from the Rhine-Ruhr region (Germany), Silesia (Poland), Hungary, Romania and other countries. Consequently, up till 1950, more than 200,000 Czechs and Slovaks came from foreign countries to Czechoslovakia. 4,059 migrants from Germany were among them. Their ancestors had emigrated to the Rhine-Ruhr region before and after World War I.⁸⁴ Some families from Romania and Germany were settled in Lipnice too.⁸⁵ The first migrants from Germany arrived at Lipnice in April 1947. Most of them did not speak Czech. Most of them moved into the empty houses that had once been occupied by Germans. Some of them, however, took the houses of Germans who still lived there because they had been exempted from expulsion. The latter were forced to leave their houses and to move into other ones due to the demand for housing caused by the new immigrants from foreign countries. This was possible under the law: in accordance with the decrees of the President of Czechoslovakia (Edvard Beneš), all landed property and a part of the remaining property of citizens of German nationality could be confiscated.⁸⁶

Open-cast mining of pyrite and lignite: The end of Lipnice in 1972

In the 1960s, more and more inhabitants left Lipnice because the open-cast mining was coming closer and closer to the village and reducing the quality of life there. Most of the Germans of Lipnice, but also the Czech re-emigrants from Germany from 1947 and afterwards, took advantage of the permission to emigrate granted by the Czech government during the second half of the 1960s, and emigrated to the Federal Republic of Germany.⁸⁷ At the time of the macro-census of 1970, only 293 people still lived in Lipnice. In the end, the community was abandoned by the authorities of the CSSR state which were responsible of it, and its territory was incorporated within the community of Vintířov (Wintersgrün) for administrative purposes.⁸⁸

⁸⁴ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 68; Andreas WIEDEMANN, „Komm mit uns das Grenzland aufbauen!“ Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952, Essen 2007, pp. 262–263, 273–275.

⁸⁵ A. MEINL, *Aufzeichnungen* (see note 68), pp. 364–367.

⁸⁶ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), p. 69.

⁸⁷ T. SCHUSTER, *Littmitz* (see note 19), p. 7.

⁸⁸ Region of Sokolov (Falkenau) belongs to the areas severely affected by large-scale surface coal mining (see case study by Ivana TRPÁKOVÁ, *Krajina ve světle starých pramenů*, Praha 2013, pp. 138–167). – The open-cast mining of Lipnice is an example of the socialist Czechoslovakian politics of industrialization in general. This politics caused “*not only ... heavy losses of fertile agricultural land, but especially ... a large scale devastation of environment on a regional and even*

In 1972, all remnants of the settlement of Lipnice were removed. The inhabitants moved to Vintířov or other nearby communities. Open-cast mining finished in 1976. Lipnice was covered over with the tailings from its mines. In 1980, the community of Lipnice was officially dissolved.⁸⁹

Where Lipnice once existed, accumulations of the tailings from the open-cast mines are now piled up. Birches and bush grow there. The only remnant of the village is the cemetery, which was severely damaged during the 1970s. After the great political changes that occurred in 1989, it was reconstructed as far as was possible in the 1990s thanks to the efforts of the very responsible mayor of Vintířov. In addition, a stone cross was also erected there. It commemorates Lipnice. This was one result of the contacts between the mayor of Vintířov and some former inhabitants of Lipnice living in Germany. It represents an important sign of reconciliation between Czechs and Germans.

Table 1. Inhabitants of Lipnice 1651–1970. – Table summarizes the information provided in this paper on the numbers of inhabitants of Lipnice in the period from the 17th century until to the village's destruction. – Sources: V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), pp. 61, 65, 68, 69; K. GARREIS, *Aus der Ortsgeschichte* (see note 15), Nr. 22, 30; F. ULSPERGER, *Geschichte des Kirchsprengels Lanz* (see note 44), p. 132.

Year	Inhabitants	Year	Inhabitants	Year	Inhabitants
1651	116	1900	932	1945	914
1841	407	1910	1,042	1950	584
1850	452	1921	1,020	1954	542
1869	598	1926	1,026	1961	705
1878	639	1930	955	1970	293
1890	703	1939	967	1971	0

Conclusion: Milestones of historical development of Lipnice and aspects of further research on vanished settlements

Lipnice (Littmitz) was a village in the northern part of western Bohemia which was completely destroyed in 1971 as a result of open-cast mining, mainly of lignite and pyrite. Lipnice is an example of the more than two thousand **localities which**

national level (soil, air and water pollution). Especially in the case of the North-Bohemian basin with its brown coal of low quality, people suffered from air pollution and forests from acid rains.” (I. BIČÍK – J. KABRDA, *Changing land use structure* (see note 4), p. 44).

⁸⁹ V. VLASÁK – E. VLASÁKOVÁ, *Dějiny Lipnice* (see note *), pp. 70–71.

vanished after World War II during the socialist period of Czechoslovakia, most of them in the borderland of the country, that is, in the former Sudetenland. They were wiped out **due to different reasons**: (i) as the result of open-cast-mining; (ii) because they were not resettled after the expulsion of the German population following World War II; (iii) because they were used as military training areas (most of them had been settlements of the expelled German-speaking population); (iv) because they were situated in the border zone of Czechoslovakia; (v) because they were flooded by the waters of new dams; and (vi) because of other reasons. These processes caused a complex change in and partial decay of the cultural landscape in the border regions of the Czech Republic.

This paper gives a survey of the history of Lipnice from its documented beginnings at the Late Middle Ages until its disappearance more than 600 years later. The main lines of industry and protagonists of the village's different historical periods are described. This paper shows that the main protagonists were (i) members of the lesser nobility of north-western Bohemia from the 14th century until the early 18th century, apart from a relatively short interruption (1592–1620), (ii) the town of Locket from 1592 until 1620 and from 1719 until 1850, (iii) private entrepreneurs and (iv) mining companies over the course of the 19th century and the first part of the 20th century, (v) the government of the First Czechoslovakian Republic (1919–1938), (vi) the regime of the Nazi Reich in Bohemia and Moravia (1938–1945), and (vii) the governments of Czechoslovakia after World War II. This paper thus provides insights into the village's development from a feudal agrarian system to a capitalistic industrial society over the course of the 18th, 19th and 20th centuries, and also into the village's socio-economic situation during the period of Czechoslovakia's nationalistic system (1945–1948) and the subsequent communist regime, under which the complete destruction of Lipnice eventually took place in 1971.

The case study devoted to the former village of Lipnice is divided – according to its historical development – into several sections. The first section deals with the foundation of Lipnice as a Slavic settlement in the early Middle Ages; German settlement there in the 14th century; Lipnice's time as part of the fiefdom of the royal castle of Locket n. Ohří; and the different lords of the lesser nobility who were enfeoffed to Lipnice until 1719. It is only from the 17th century onwards that there are historical documents which allow us to characterize the economic, social and demographic structure and the settlement structure of Lipnice, that is: the buildings of the farmsteads; the ground plan of the village (linear village); and the distribution of the agricultural parcels of land over the land of the wider community. In 1651, the village numbered 116 inhabitants. In 1719, Lipnice was sold by its landlord to the town of Locket; this was a great relief for the village's population, because the change of ownership meant less taxes and duties. Agriculture and trade therefore developed better.

The second section contains a study of the development of Lipnice in the 18th and 19th centuries, which is characterized by mining (lignite and pyrite) and industrial activities. The consequences were the immigration of workers and their families, and with this the growth of the number of inhabitants, as well as an increasing differentiation of the social structure. In 1850, Lipnice became an independent community. At that time 452 inhabitants were registered as living there. The village developed predominantly as a community of miners and small farmers, and this is studied in the third section of the survey. In 1910, the population of Lipnice amounted to 1,042 inhabitants, which was the highest number of inhabitants in the village's history. From 1895, Czech immigrants contributed to this development. The fourth section of the survey concentrates on aspects of the religious and social life of Lipnice after it became an independent community.

World War I caused an enormous break in the social development of Lipnice and of the German settlements in Bohemia, Moravia and Moravian Silesia generally due to the collapse of the Habsburg monarchy and the creation of the Republic of Czechoslovakia. The effects of this on Lipnice, which came over to Czechoslovakia, is the subject of the fifth section of the survey. This part of the study focuses on the migration processes between the end of World War I and the beginning of World War II, the different political views of Lipnice's voting population, and the difficult economic conditions during this period.

The sixth section of the survey deals with some of the consequences of World War II: the expulsion of most of the German population; the re-migration of Czech inhabitants of Lipnice; and the efforts of the Czechoslovakian state to resettle Lipnice – and the border regions of the Republic generally – with Czech re-emigrants from Germany, Silesia, Hungary and Romania. However, the short-term economic planning of the Czechoslovak Socialist Republic was of greater official importance than any interest in preserving the cultural landscape, as is shown in the last section. Open-cast mining totally devastated Lipnice. All that is left is its cemetery. Since the political changes in the 1990s, this has been looked after by the neighboring community of Vintířov in cooperation with former German inhabitants of Lipnice. That is an important sign of reconciliation between Czechs and Germans after the experiences of Lipnice's population in the World Wars of the 20th century and what resulted from those conflicts.

Further work on Lipnice, and **future case studies of other vanished villages**, should concentrate on the main protagonists of the different historical periods in order to gain additional theoretical knowledge about the general history of vanished settlements. For this work, potential sources of information could include, for example, historical birth, death and marriage records held by the local authorities, as well as the results of macro-censuses (for example, the census of 1939 which was carried out in the Reichsgau Sudetenland).

Another field of research – which is not considered in this paper – should be the analysis of land use and ownership of private property in the vanished localities in order to reveal additional aspects of the villages' economic and social structures. The following sources could be used for that purpose: (i) cadastral maps: Theresian cadaster (18th century), Franciscan cadaster (19th century), maps of the military cartographic survey of the Austrian Empire (for example the so-called Franziszeische Landesaufnahme, that is, the 2nd Military Survey of the Austrian Empire, lasting from 1836–1852), and other cadastral maps; (ii) land registers and other records of land ownership (for example communal documents of land owners and land use); (iii) documents of the Federal Archives of Germany, that is: documents of the offices of the authorities responsible for investigating claims for compensation of expulsion indemnities made by German displaced persons and refugees from Czechoslovakia after World War II (Lastenausgleichsarchiv in Bayreuth, Bavaria). In addition to the above, the Lastenausgleichsarchiv holds many other documents which can be used for research on economic, social and cultural conditions of Czech Germans in the 20th century before they were displaced from Czechoslovakia.

A further subject of future historic-geographical research on vanished villages such as Lipnice could consider the former inhabitants of Lipnice who lived in this village over the course of its final two decades (1950s and 1960s). What happened to these inhabitants after they had left Lipnice? How did their integration in their new social environment in neighboring communities or in other communities of Czechia respectively in Germany or elsewhere proceed? What memories do they have of Lipnice as of their former home village (Heimat)? What role did Lipnice play in their lives after they had left the village? What social relations were maintained between the former inhabitants? And to what extent are the descendants of former inhabitants interested in these questions? In order to find answers to these and related questions it would be necessary to apply qualitative methods of empirical social research. Opportunities to start such research could be the annual meetings of former inhabitants of Lipnice near its cemetery and in the neighboring community of Vintřov as well as in the North-Bavarian town of Marktredwitz where there is a cultural meeting center for (former) inhabitants of Chebsko (Egerland), that is, the Egerland-Kulturhaus. Existing research findings could be used as methodological incentives for such work, and a good example of this are the findings which have already been obtained from studies examining the lives of displaced persons from the territory of Czechia and their integration into their new social environment.⁹⁰

⁹⁰ See for example *Erinnerungskultur und Lebensläufe. Vertriebene zwischen Bayern und Böhmen im 20. Jahrhundert – grenzüberschreitende Perspektiven*, ed. Marita Krauss – Sarah Scholl-Schneider – Peter Fassl, München 2013.

Fig. 6. Miners of the Katharina colliery in Lipnice (Littmitz), 1930. – Photography:
Verlag Josef Dürschmidt, Chodau (Chodov).

Fig. 7. Agriculture as a secondary occupation of families in Lipnice (Littmitz),
grain harvest 1931.

Fig. 8. Picture postcard of Lipnice (Littmitz), probably 1940. – Photography:
Verlag Josef Dürschmidt, Chodau (Chodov).

Wilfried Heller

Littmitz – ein historisch-geographisches Porträt eines verschwundenen Dorfes im Egerland (Böhmen)

Littmitz (in Tschechisch: Lipnice) war ein Dorf im nördlichen Westböhmen, das im Jahre 1971 durch den Tagebau von Braunkohle und Schwefelkies verdrängt und deshalb auf Anordnung der verantwortlichen staatlichen Institutionen der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik vollständig zerstört wurde. Littmitz ist einer von mehr als zweitausend Orten, die nach dem Zweiten Weltkrieg im Laufe der sozialistischen Zeit der Tschechoslowakei verschwunden ist. Die meisten dieser Orte lagen in den Grenzgebieten des Landes, d. h. vor allem im ehemaligen Sudetenland. Sie wurden aus verschiedenen Gründen ausgelöscht, unter anderem auch wegen des Tagebaus von Rohstoffen. Diese Vorgänge verursachten einen komplexen Wandel und einen teilweisen Verfall der Kulturlandschaft in den Grenzregionen der Tschechischen Republik.

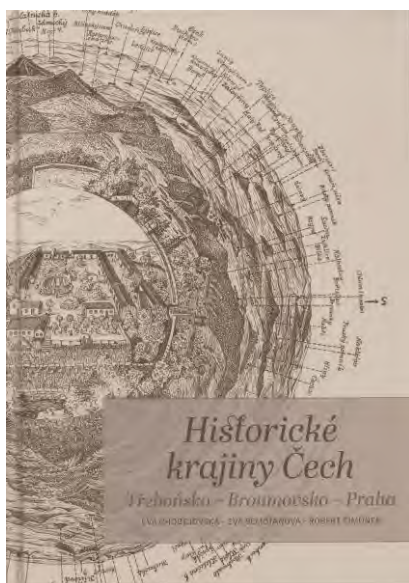
Die Studie gibt einen Überblick über die Geschichte von Littmitz von den Anfängen der Siedlung, soweit diese für das späte Mittelalter (14. Jahrhundert) nachweisbar sind, bis zum Verschwinden des Ortes mehr als 600 Jahre später. Dabei werden die wesentlichen Merkmale der politischen, sozialen und demographischen Entwicklung sowie die wichtigsten Akteure in den verschiedenen historischen Abschnitten dargestellt. Die Ausführungen über Littmitz werden nach sieben Kapiteln gegliedert: 1. die Entwicklung des

Ortes als deutsche Siedlung, die auf eine slawische Gründung zurückgeht, vom 14. Jahrhundert bis 1719 unter der unmittelbaren feudalen Herrschaft verschiedener Familien des niederen Adels; die Zeit von 1719 bis 1850, in welcher der Ort zur Stadt Elbogen (an der Eger) gehörte und welche im Vergleich zur vorhergehenden Periode durch deutliche wirtschaftliche und soziale Verbesserungen gekennzeichnet war; 2. die Zeit von 1850 an, als Littmitz eine selbstständige Gemeinde wurde, bis zum Ersten Weltkrieg – eine Periode, in welcher Bergbau und Industrie Zuwanderungen von Arbeitskräften mit der Folge der Differenzierung der Sozialstruktur der Littmitzer Bevölkerung auslösten; 3. Littmitz als ein Gemeinwesen, das sich in dieser Zeit zu einer Arbeiterbauerngemeinde entwickelte; 4. Aspekte des religiösen und sozialen Lebens in Littmitz seit 1850; 5. politische, soziale und ökonomische Aspekte des Ortes in der Zeit nach dem Ersten Weltkrieg, durch den die Habsburger Monarchie zusammenbrach und Littmitz zur Tschechoslowakei kam, bis hin zum Zweiten Weltkrieg; 6. die Folgen des Zweiten Weltkriegs mit der Vertreibung des Großteils der deutschen Bevölkerung und der Zuwanderung tschechischer Bevölkerung sowie der staatlich veranlassten Ansiedlung von tschechischen Remigranten aus dem Ausland; 7. der Bergbau von Kohle und Schwefelkies in der sozialistischen Periode der Tschechoslowakei, der in Littmitz als Tagebau betrieben wurde und der im Jahre 1971 zur vollständigen Zerstörung der Siedlung führte. Allein der Friedhof, der etwas außerhalb des Ortes lag, wurde vom Tagebau verschont. Seit den 1990er Jahren kümmert sich die Nachbargemeinde Wintersgrün (Vintřov) zusammen mit ehemaligen Bewohnern von Littmitz (vor allem aus Deutschland) um die Pflege des Friedhofs, was als ein wichtiges Zeichen der Versöhnung zwischen Tschechen und Deutschen nach den Erfahrungen der beiden Weltkriege und ihrer Folgen gewertet werden kann.

Die Entwicklung von Littmitz ist mit Hilfe der in der vorliegenden Studie zitierten Literatur weitgehend im Zusammenhang mit der allgemeinen politischen, ökonomischen und sozialen Entwicklung des ehemaligen Sudetenlandes behandelt worden. So kann die Publikation als eine Fallstudie zur Geschichte eines verschwundenen Dorfes dieser Region betrachtet werden. Es ist zu wünschen, dass diese Studie weitere Forschungen über verschwundene Orte anregen kann. In den abschließenden Ausführungen der Studie werden dazu einige weitere Forschungsaspekte genannt, die verfolgt werden könnten.

RECENZE A ZPRÁVY

Eva CHODĚJOVSKÁ – Eva SEMOTANOVÁ – Robert ŠIMŮNEK, **Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha, Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. 2015, 427 s. ISBN 978-80-7286-255-9.**

Koncem loňského roku vyšla jako 63. svazek řady *Práce Historického ústavu AV ČR, v.v.i.* monografie věnovaná historickogeografickému studiu české kulturní krajiny, která tak rozhojnila již poměrně početné řady publikací, jejichž tématem je kulturní krajina. Práce je jedním z výstupů projektu „Kartografické zdroje jako kulturní dědictví. Výzkum nových metodik a technologií digitalizace, zpřístupnění a využití starých map, plánů, atlasů a glóbů“, přičemž v recenzované knize je důraz kladen právě na ono využití (nejen) kartografických pramenů pro poznání vývoje a změn kulturní krajiny. Monografie je dílem autorů z Historického ústavu AV ČR, kteří se studiu kulturní krajiny dlouhodobě věnují a v předložené publikaci tak mohli zúročit své bohaté zkušenosti.

Kniha je rozdělena na dva hlavní oddíly, první je teoretický, nazvaný *Směry výzkumu, prameny, interpretace*, druhá část knihy představuje uplatnění výše načrtnutých teoretických přístupů ve třech krajinných studiích.

První část knihy (*Směry výzkumu, prameny, interpretace*) přináší shrnutí historických přístupů v historickogeografickém studiu a bude metodicky podnětná pro další badatele na poli historické kulturní krajiny. V podkapitole *Krajiny minulosti v zorném úhlu historickogeografického studia* jsou shrnuty dřívější i současné přístupy ke studiu kulturní krajiny, zejména ty vycházející z historiografie, ale i studium změn využívání půdy (land use) a vývoj vnímání kulturní krajiny. Je navrženo členění jednotlivých typů krajín (profánní, sakrální, industriální / urbánní) i komponent, jež jsou vyjádřením jejich kulturně historických hodnot. V kapitole je však zcela správně zdůrazněno, že kulturní krajina není jen součtem jejích hodnotných komponent, ale že celková kulturně historická hodnota krajiny je dotvářena i nehmotnými, kompozičními a asociativními jevy.

Velmi přínosná, zejména pro čtenáře, jejichž profesní zázemí není v historiografii, je podkapitola *Krajiny minulosti – prameny, pramenná kritika, interpretace*. V ní jsou představeny nejen jednotlivé typy pramenů, využitelných při studiu kulturní krajiny (prameny písemné, obrazové, mapové), ale i zásady práce s nimi.

Je zdůrazněna nutnost pečlivé vnější i vnitřní kritiky všech pramenů. V kapitole je ukázáno, jaké typy pramenů mohou být využity pro konkrétní výzkumné otázky, ale i úskalí, na nichž může nezkušený badatel ztroskotat. Především mezi nehistoriky je rozšířena přílišná důvěra v prameny, zejména mapové, ale i některé prameny obrazové (především fotografie), takže přehledné shrnutí zásad práce s historickými prameny bude velmi poučné pro další badatele.

Poslední podkapitola první části – *Krajiny minulosti v digitálním světě* – se věnuje především zpřístupňování pramenů, zejména kartografických, na internetu (včetně užitečných odkazů na domácí i zahraniční weby), což značně rozšiřuje okruh jejich uživatelů a čtenářů. Načrtnuta je ovšem také možnost další práce s prameny pomocí GIS (geografických informačních systémů).

Druhá, rozsáhlejší část knihy ukazuje na modelových příkladech Třeboňska (Robert Šimůnek), Broumovska (Eva Chodějovská) a Prahy (Eva Semotanová), jak lze přístupy teoreticky představené v první části prakticky aplikovat při studiu zvolené lokality. Modelová území byla zvolena tak, aby pokrývala rozdílné krajiny jak s ohledem na vymezené typy (profánní, sakrální, urbánní), tak z hlediska časového (krajina středověká až raně novověká, krajina barokní a krajina 19. a 20. století). Zároveň se autoři studiu vybraných území dlouhodobě věnují a mohli tak zúročit detailní znalost pramenů, jež se ke všem třem územím dochovaly ve velkém množství, odpovídajícím jejich (kulturně)historickému významu.

Nejrozsáhlejší je podkapitola věnovaná Třeboňsku, jež je pojímáno v rozsahu třeboňského panství. Těžiště leží ve studiu hospodářských aktivit a jejich odrazu v podobě krajiny od 14. do 18. století s přesahy do doby dřívější i pozdější. Největší pozornost je zaslouženě věnována rybníkům a obecněji úpravám vodního režimu v krajině. Podrobně je sledováno budování rybníků, zejména v 15. a 16. století, ale pojednány jsou i pokusy o vysoušení rybníků v první polovině 19. století a příčiny jejich nezdaru. Kromě rybníků jsou podrobně popsány i další lidské aktivity a jejich dopad na podobu krajiny: budování sídelní struktury, vedení a stav komunikací, panské hospodářské objekty, hospodaření v lesích a myslivost, sakrální stavby a drobné objekty. Vše je podloženo podrobným pramenným studiem, zejména ve fondech, jež souvisí s aktivitami držitelů třeboňského panství z rodu Rožmberků, Švamberků a Schwarzenberků.

V podkapitole o Broumovsku je nastolena otázka, zda můžeme hovořit o barokní krajině, kolik je toho z barokní krajiny dochováno a nakolik tuto krajinu ovlivnila ztráta kontinuity osídlení. Pozornost je soustředěna do období 16. až 19. století, opět s přesahy mimo tyto mezníky. Pozornost podkapitoly je zaměřena především na sídelní strukturu, komunikace a hranice, dále na postavení Broumovska v rámci Českého království a jeho postupné odsunutí do pozice periferie. Sledován je i vliv města Broumova jakožto přirozeného centra oblasti na své okolí, zejména na vzhled

a strukturu krajiny. Pro studium krajiny Broumovska jsou využívány především mapové a obrazové prameny, které se dochovaly ve velkém množství.

Jako poslední byla zařazena podkapitola o Praze, jež se soustředí zejména na vývoj města v 19. a 20. století, jenž je charakterizován postupným a kontinuálním rozrůstáním zastavěného území a přičleňováním dříve okrajových samostatných obcí k hlavnímu městu. Část o urbánní a industriální krajině je velmi důležitá, neboť města bývají někdy z krajiny vyčleňována a stavěna do opozice k (venkovské, nezastavěné) krajině. Proměny Prahy a jejího vnímání zástupci různých skupin obyvatelstva jsou demonstrovány na příkladu několika typů písemných pramenů z 19. století. Využity jsou jak prameny vzniklé úřední cestou, např. popisy okresů vzniklé při příležitosti reambulace stabilního katastru, tak dobové odborné a vlastivědné publikace. Tato metoda je velmi dobře použitelná pro významná a relativně malá území, jež se dlouhodobě těšila úřednímu i cestovatelskému zájmu.

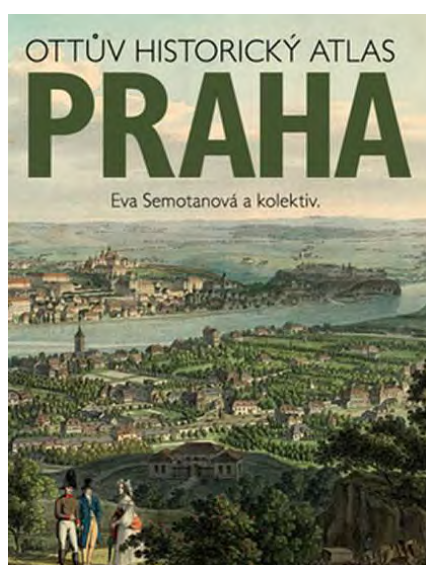
Všechny kapitoly jsou vybaveny bohatým obrazovým doprovodem, který reprodukuje dobové prameny, ukazuje současnou podobu popisovaných míst nebo představuje grafy a mapy vytvořené speciálně pro knihu. Obrazový doprovod je pevně provázán s textem pomocí poměrně dlouhých popisků, takže tvoří další vrstvu knihy. Kniha *Historické krajiny Čech* představuje inspirativní čtení, její teoretická část je hodnotná pro další badatele na poli historické geografie, neboť shrnuje starší přístupy, nabízí možnou typologii krajiny a krajinných komponent a představuje praktický návod pro vyhledávání a práci s prameny, jež se vztahují ke kulturní krajině. Kapitoly věnované jednotlivým modelovým územím, tři sondy do vývoje konkrétních krajin s využitím různých pramenů, jsou psány čtivě a zajímavě a jsou zdařilou ukázkou historického přístupu ke studiu kulturní krajiny českých zemí a jejích změn v průběhu vývoje.

Markéta Šantrůčková

Eva SEMOTANOVÁ a kolektiv, Praha. Ottův historický atlas. Praha, Ottovo nakladatelství 2016, 560 s. ISBN 978-80-7451-442-5.

Kniha *Praha. Ottův historický atlas*, zpracovaná kolektivem autorů pod vedením profesorky Evy Semotanové, představuje vedle knihy *Česko. Ottův historický atlas*, vydané v roce 2007 a připravené kolektivem autorů pod tímž vedením, další mimořádný a ojedinělý počín Ottova nakladatelství, který zasluhuje pozornost.

Nový titul svým pojetím, zpracováním a tematikou na zmiňovaný titul *Česko. Ottův historický atlas* navazuje, rozšiřuje pražskou problematiku, zde zpracovanou jen povšechně, a vytváří nové monografické dílo. Vychází kniha, která je svým záběrem a množstvím publikovaného mapového a ikonografického materiálu ojedinělá.

Pragensií je v současnosti k dispozici velké množství, což například dokládá pouze letmý pohled do oddělení pragensií Městské knihovny v Praze. Zabývají se pražskou architekturou či jen některými typy staveb, urbanismem a plánováním, zelení, dopravou, infrastrukturou, přírodními podmínkami, správou, demografií, historií, archeologií, městem ve fotografii, v literatuře, v ikonografii a dalším nepřeberným množstvím témat a pohledů na Prahu a její části z různých hledisek. Jsou k dispozici četní průvodci po Praze a okolí, mapy a mnoho dalších titulů. Zdánlivě tedy nová kniha vedle stovek dalších nemůže přinést nic nového či převratného.

Praha. Ottův historický atlas však není další knihou duplikující starší tituly či kompilací již vydaných publikací. Je především velmi pestrou mozaikou nahlížejí na Prahu v deseti kapitolách, mapujících vývoj pražské kotliny od nejstarší éry před příchodem člověka přes všechny zvraty dějin až po Prahu současnosti, především skrze bohatý obrazový materiál. Ten doplňují fundované texty zabývající se všemi zmiňovanými tématy, vesměs ovšem úzce spojenými s příslušnými dobovými grafikami, vedutami, mapami, plány a fotografiemi, včetně soudobých, ale i literárními a uměleckými díly dané doby. Kniha proto nabízí přepestrou a plastickou podívanou na Prahu a její vývoj. Nikoli tedy úzce specializované texty či studie, nýbrž rozsahem i formou, která osloví nejen odborníky, cílí především na širokou čtenářskou obec zájemců o Prahu.

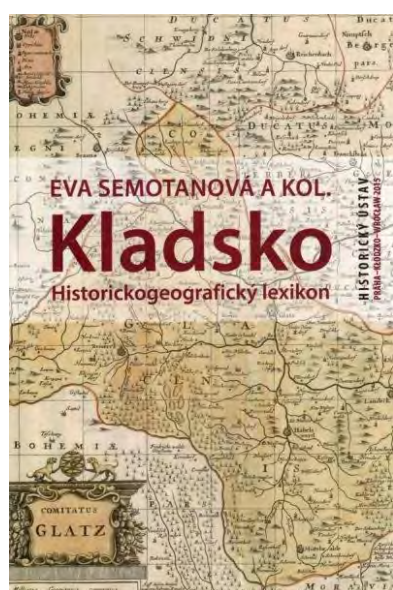
Osobně bych ocenil především široký záběr a nadhled knihy, která neulpívá na detailech, přesto obsahuje většinu témat, která pro architekta či urbanistu, ale i turistu či milovníka historie s historickou i současnou Prahou souvisí. To dokládá i velmi rozsáhlá literatura a prameny, ze kterých kniha čerpá. Velmi cenné a ne samozřejmé je vnímání města v celém krajinném kontextu, který zásadně předurčil formu historické i současné Prahy. Vzhledem ke složení autorského kolektivu nepřekvapí důraz kladený především na archivní mapové a ikonografické přílohy. Nakonec kniha má přímo v názvu „historický atlas“, takže množství starých map lze přímo očekávat. Některé jsou všeobecně známé a mnohokrát publikované, jiné jsou méně známé či publikované v této knižní podobě a v této kvalitě poprvé.

V souhrnu lze tedy říci, že se jedná o ojedinělý počín, kdy vzniklo dílo svým záběrem a pojetím mimořádné, přesahující úzké odborné specializace. Barvitá mozaika obrazů a textů, ze které vystupuje plastický obraz Prahy v průběhu historie. Osobně ji rád využiji ve výuce architektů a urbanistů, pro které je a vždy byla Praha

přetékající studnicí příkladů a inspirací. Knihu doporučuji ke kladnému přijetí širokou obcí čtenářů, které jistě nezklame.

Jiří Kupka

Eva SEMOTANOVÁ – Tomáš BURDA – Ryszard GLADKIEWICZ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA – Jarosław MALICKI – Jiří MARTÍNEK – Petr OSOBA, Kladsko. Historickogeografický lexikon, Praha, Historický ústav 2015, 311 s. ISBN: 978-80-7286-240-5.

Skupinu prací o Kladsku vzniklých po roce 1989 výhradním snažením, event. za významné účasti českých odborníků, rozšířil v roce 2015 další titul. Jedná se o publikaci přehledovou a v jistém smyslu také bilanční; skládá se z oddílů výkladových a slovníkových. V *Úvodu* je připomenut význam Kladska jako specifického středoevropského regionu s těsnými vazbami do českého prostředí, a to jak v minulosti, tak i v současnosti.

Kapitola *Historický místopis Kladska – přehled bádání a historické prameny* podává široce koncipovaný, detailní, chronologicky strukturovaný přehled relevantních pramenů, z nichž vychází kladská studia, stejně jako i předkládaný lexikon. V následující kapitole *Identita Kladska v historicko-geografickém přehledu* je zájemce stručně seznámen s přírodními podmínkami, historickým vývojem a symbolikou území. S jazykovou a národnostní otázkou v oblasti těsně souvisejí navazující *Proměnlivé osudy kladských zeměpisných jmen, především místních*. Detailně je tu osvětlen český, německý a polský vliv na podobu jednotlivých názvů, nechybí přehled jejich studia a interpretace v minulosti, ani zcela aktuální rozměr historické toponymie ve 20. století – jak byly ožiovány názvy české, po roce 1945 pak vytvářeny nové názvy polské. Kapitola *Historické Kladsko – vybrané změny počtu obyvatel* poskytuje statistické údaje k počtu obyvatel. Jsou vypsány jen pro určené roky a v omezeném počtu podobně vybraných lokalit.

Ve stěžejní *Lexikografické části* nalezneme celkem 246 samostatných hesel a odkazů k sídelním lokalitám z kladského regionu v jeho historickém rozsahu. Každé heslo uvádí především úřední polský a po něm český a německý, případně i latinský název, základní historický přehled, památky a další významné skutečnosti. Byť jejich výčet není vyčerpávající, i v tomto rozsahu je velmi přínosný. Poloha každé lokality je udána souřadnicemi GPS, nechybí nadmořská výška. S lexikonem těsně

souvisí závěrečný *Seznam zeměpisných jmen* (de facto konkordance tří jazykových variant místních názvů – v polštině, češtině a němčině). Samozřejmostí je rozsáhlý seznam *Použité prameny a literatura*.

Text knihy doprovází reprodukce některých písemných a mapových pramenů. Nejsou vždy jen pouhou ilustrací. Většinou jsou dostatečně zřetelné a tedy následně využitelné k případnému studiu. Dále v knize nalezneme znaky Kladska a zvolených sídel, k tomu jsou vhodně připojeny reprodukce kreseb, maleb a fotografií, ať již volné kladské krajiny nebo opět sídel, případně jejich částí. Velmi přínosné jsou rekonstrukční mapy místních jmen českého původu v Kladsku, územního vývoje Kladska a správního vývoje Kladska a Broumova v 19. a 20. století.

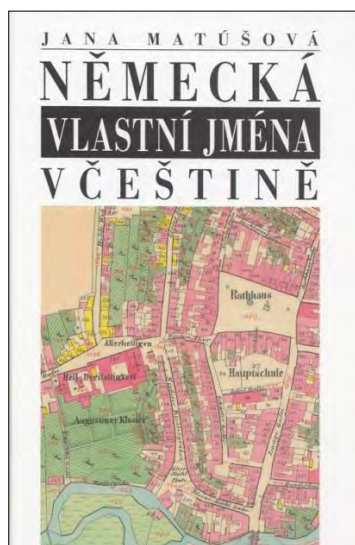
Český zájemce o kladský místopis mohl až dosud nahlížet především jen na dochované staré či novější mapy, případně na mapy nově vytvořené, vše v různé míře podrobnosti, s informační hodnotou vyplývající z mapové legendy té které mapy. Zajímal-li se o vývoj názvosloví v Kladsku, musel se opět obrátit na tytéž zdroje a všechny nabyté informace vzájemně srovnávat. Předložená publikace dnes toto vše nabízí jako uživatelsky příjemný souhrn současného stavu poznatků. Tomu odpovídá i struktura díla. Výkladové části jsou nedílně propojeny s částí slovníkovou. Snad jediné, co by si autor této anotace dovil navíc přát, by byla přílohová obecně zeměpisná mapa Kladska a nejbližšího okolí v měřítku 1 : 100 000 s názvoslovím úředním (tedy v polském jazyce) společně s názvoslovím téhož v jazyce českém a německém, případně latinském, de facto kartografická příloha závěrečné konkordance.

Je mimořádně sympatické, i když z logiky věci také logické, že publikace vznikla spoluprací několika vědeckých pracovišť, a to nejenom českých, ale i polských odborníků, a je tedy současně ukázkou možností mezinárodní oborové spolupráce v dnešní době. Zájemcům o kladskou problematiku se každopádně dostává do rukou navýsost užitečná pomůcka.

Tomáš Grim

Jana MATÚŠOVÁ, Německá vlastní jména v češtině, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2015, 218 s. ISBN 978-80-7422-369-3.

Jméno Jany Matúšové si v kontextu historické geografie vybavíme nejspíše ve vazbě na pomístní jména – byla jednou z autorek průkopnického díla *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest* (1995). Na pomístní jména přirozeně dojde i v její nejnovější knize, jež je prvním souborným pojednáním německých vlastních jmen v českém prostředí.

Kniha je rozdělena do tří základních částí – německá příjmení u Čechů (s. 13–119), místní jména (s. 121–183) a pomístní jména (s. 185–250) německého původu; koncipována je jako kulturněhistorický vhled do dané problematiky, resp. ukázkovým způsobem naznačuje, jak je možné propojit výsledky studia jazykovědného a historického: pojednáváná látka nabízí bezpočet dokladů všestranných kontaktů Čech s jazykově německým prostředím (což přirozeně není výlučně otázkou kontaktů zahraničních, ale specifickou část problematiky představují i oblasti Čech národnostně a tedy i jazykově po staletí smíšené). Pasáže jazykovědné, přístupné spíše užšímu publiku specialistů nebo alespoň zasvěcených laiků, jsou tu východiskem pestré škály otázek,

jež se vztahují k výpovědní hodnotě německých vlastních jmen (resp. vlastních jmen německého původu) v českých zemích (geografické těžiště práce leží v Čechách)¹ v minulosti i dnes.

Nejvýraznější stopu v dnešní češtině zřejmě němčina zanechala v případě příjmení – původem německých, jen přizpůsobených českému pravopisu (Schneider – Šnajdr), a často ani to, jsou minimálně desítky. Je to přirozeně dáno i tím, že příjmení prošla daleko méně důsledným „odgermanizováním“ než jména místní a pomístní, ačkoli ani v tomto směru pokusy nechyběly. Tyto dnes již možná pozapomenuté momenty jsou v knize velmi pěkně vyloženy a dokumentovány řadou příkladů, včetně úsměvných: např. ve slezském Javorníku lidé vtipně svou nechuť ke změně německých (z němčiny vzniklých) příjmení zdůvodnili poukazem na K. Gottwalda ad. členy vlády. Z širšího kulturněhistorického hlediska je nesporně zajímavý aspekt eliminace německých místních jmen, resp. jejich nahrazování českými. V mírné podobě je tento trend zřejmý již po první světové válce, resp. vzniku ČSR, a pokud byl pro tuto etapu namnoze typický diletantský přístup vytváření místních jmen např. dle zvukové podoby (typu Asang – Jasánky), důslednost „odgermanizování“ po druhé světové válce se dostala až na hranici absurdity, ukázkově v případě návrhů na přejmenování hradů.² I zde se však našly do značné míry rozumné meze, s tím, že řada německých jmen v počestné podobě zůstala (typu Schönau – Šenov). Problematic-

¹ Jakožto specifické území bych zřejmě v rámci studia místních a pomístních jmen vyčleňoval Chebsko, nevyplacenou říšskou zástavu, jejíž raná staletí neměla s českým prostředím nic společného a jistou svébytnost jazykovou i kulturní si Chebsko uchovalo i po celá další staletí poté, co v první polovině 14. století definitivně připadlo k českému království.

² Návrhy na přejmenování hradu Landštejna na Zeměnin a Helfenburka na Pomocník jsou dnes především zábavnými kuriozitami, ale mají i výpověď o době svého vzniku (Daniel KOVÁŘ, Přejmenování jihočeských hradních zřícenin po druhé světové válce, Výběr 37, 2000, s. 226–227).

kým (i když z hlediska poválečných let jistě pochopitelným) zásahem do logiky historického vývoje místních jmen bylo důsledné odstranění adj. „německý“, načež zachované adj. „český“ míří do prázdna (podobně jako i adj. „uherský“, ovšem lokalit tohoto typu je jen několik málo).

Součástí oddílu věnovaného místním jménům jsou i exonyma (s. 177–182). Právě ona představují příklad vlastních jmen s mimořádně vysokou kulturněhistorickou výpovědí; odvíjí se do značné míry od znalosti doby, z níž pocházejí nejstarší doklady, stejně jako od časového intervalu, v němž bylo jednotlivých exonym užíváno v minulosti, event. až podnes. A nakolik si studium exonym žádá skutečně detailní analýzu jednotlivých případů, naznačuje Kostnice, jedno z patrně nejznámějších českých exonym na německém území, jehož užívání navíc zřejmě ani do budoucna není ohroženo. Přímý předstupeň Kostnice – *Kostnitz* – se sice objevuje již roku 1353 v jedné z listin Karla IV., a známá je i skutečnost, že této podoby (ve skutečnosti jedné z mnoha) užil i sám Jan Hus (s. 178), ovšem byl to až Kaspar Royko, profesor ve Štýrském Hradci a později v Praze, jenž svým provokativním spisem *Geschichte der grossen Kirchenversammlung zu Kostnitz* (1780–1782) otevřel dveře českému exonymu Kostnice. V překladech i reakcích na jeho spis se poprvé objevuje adj. „kostnický“ a exonymum Kostnice, vzniklé mechanickým počestěním toponyma *Kostnitz*. A ačkoli přijetí tohoto exonyma zdaleka nebylo jednoznačné už kvůli neprávě vhodné konotaci ve směru kostnice-ossarium, a např. F. Palacký volil cestu kompromisu, když hovoří o koncilu „v Konstancii (*Kostnici*)“, exonymum Kostnice se napříště jednoznačně prosadilo.³

Podobně jako v případě exonym, platí i o rozsáhlé skupině původem německých místních a pomístních jmen, že jejich výpověď je odvislá od doby vzniku (nejstarší písemné doklady často představují pouhé datum ante quem); německá místní i pomístní jména se u nás uplatnila nejpozději od velké kolonizační vlny 13. století a nová vznikala průběžně až do pokročilého 19. století. Ne docela sdílím pojetí honorifikačních jmen (s. 123–124): analogických příkladů jsou desítky, a jednalo se o dávný způsob ovládnutí krajiny toponymy – ať již odvozenými od jmen vrchnosti, event. úředníků, sklářů apod., kteří stáli u zrodu jednotlivých osad. Jako honorifikační bych vnímal pojmenování teprve od 19. století, kdy východiskem se stává jméno osoby, jež s daným místem nemá žádnou specifickou vazbu.⁴

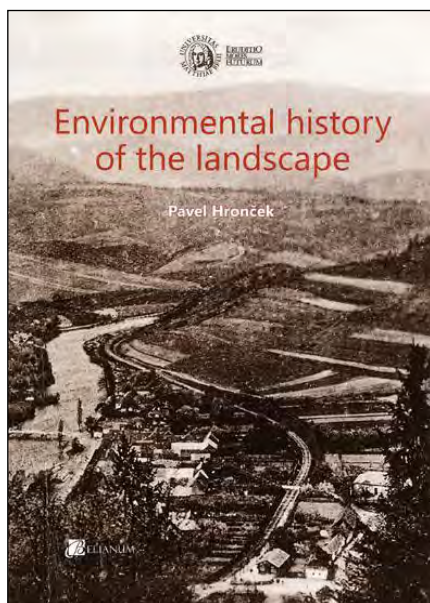
³ Pavel B. KÚRKA, Peripetie s českým názvem města Kostnice, MHB 10, 2005, s. 353–364.

⁴ Robert ŠIMŮNEK, Symbolická přítomnost v prostoru: Osobní jména v toponymech, in: Od Karlova mostu ke Gottwaldovu, red. Jiří Martínek, Praha 2016, v tisku. – Pro období od poloviny 17. do poloviny 19. století jakožto materiálový soubor je dosud nepřekonána práce Josefa KŘIVKY, Nové osady vzniklé na území Čech v letech 1654–1854, Praha 1978 (s výklady místních jmen odvozených od jmen osobních, případně predikátů).

Nad knihou Jany Matúšové, s velmi bohatou dokumentací v podobě dokladů osobních jmen a příjmení, stejně jako jmen místních a pomístních, si uvědomíme nejen široké pole výpovědí tohoto typu svědectví o minulosti, ale i na první pohled snad až překvapivě vysoké procento těchto jmen, jež se uplatňují podnes (byť zpravidla v počeštěné podobě). Částečně je to dáno i skutečností, že řada místních a pomístních jmen měla svůj původ ve jménech osobních – i z tohoto důvodu se jeví jako metodicky velmi vhodné souborné pojednání o všech typech vlastních jmen německého původu. Autorčin přístup je prolnutím metody jazykovědné a historickogeografické – sleduje způsoby tvoření jmen různých typů, jejich výskyt v jednotlivých časových obdobích, a v některých případech také jejich regionálně specifické zastoupení. I tento moment se týká jak příjmení (sondy na příkladu příjmení Prade, Unclitig, Kvaiser, u nichž lze doložit historické kořeny až do pozdního středověku – s. 32–36; analogicky lze koncipovat i u dalších příjmení), tak i místních jmen (nápadný je např. podíl mytebních jmen s koncovkami typu -schlag, -reut a dalšími v příhraniční oblasti). Publikace je vybavena standardním vědeckým aparátem, seznamem pramenů a literatury a trojím rejstříkem (příjmení, místní jména, pomístní jména); obrazová příloha nabízí průhled do části pramenů – jednak jde o ukázky dokumentů k problematice poválečného počešťování příjmení i místních jmen, jednak o soupisové archy pomístních jmen z doby před- i poválečné.

Robert Šimůnek

Pavel HRONČEK, Environmental history of the landscape. Case study of Brusno, Banská Bystrica, Matej Bel University 2014, 106 s. ISBN 978-80-557-0704-4.

Vzt'ah človeka a prírody je objektom výskumu mnohých disciplín. Hľadisko, čiže predmet štúdia daného objektu je pochopiteľne rôzne. Zaoberá sa ním napr. súčasná historická geografia. Z iných, humanitne orientovaných odborov, je to environmentálna história, ktorá však na rozdiel od historickej geografie nemá (zatiaľ) jednoznačne definovaný objekt a predmet svojho výskumu.

Krajinný obraz, stabilita a ďalšie charakteristiky súčasnej kultúrnej krajiny (v širšom slova zmysle životného prostredia človeka) sú výsledkom antropogénneho impaktu na jej geoekologickú štruktúru v prehistorickom a historickom období, príp. v súčasnosti. Analogicky, konkrétne aktivity človeka zanechali stopy

aj na krajine horehronskej obce Brusno. Aké alebo ktoré prvky miestnej krajiny limitovali prítomnosť ľudského jedinca v skúmanom území? Ako a akým spôsobom ovplyvňovalo prírodné prostredie život a charakter ekonomickej aktivity obyvateľov Brusna počas stáročí? Aj na tieto otázky odpovedá monografia Pavla Hrončeka.

Autor rozdelil publikáciu na deväť kapitol. Dielo začína krátkou Anotáciou (1 *Annotation*), za ktorou nasledujú Úvod (2 *Introduction*), Cieľ a metodika (3 *Objective and Methodology*) a Charakteristika skúmaného územia (4 *Description of the research area*).

Názov monografie naznačuje, že P. Hrončeka, ktorý je, mimochodom, (aj historický) geograf, inšpirovali pri jeho tvorbe vybrané práce „enviro“ historikov, napr. D. Worstera, V. Winiwarter a i. Informačnú databázu publikácie tvorili prevažne tituly s geografickou tematikou, kartografické (staré mapy) a obrazové pramene (dobové pohľadnice, fotografie). Predmetné zdroje autor doplnil o historické a krajinoekologické diela. Písomné pramene boli použité v menšom rozsahu, čo však nepovažujem za problém – aj vzhľadom na povahu problematiky.

Cieľ recenzovanej publikácie možno zjednodušene interpretovať ako štúdium vzťahu človek – príroda v danom území (bližšie s. 7). V podmienkach slovenskej vedy je zaujímavý predovšetkým zámer korelovať geoekologickú štruktúru krajiny Brusna s hlavnými a doplnkovými zamestnaniami jeho obyvateľov v procese historického vývoja. Takisto časový rámec problematiky je v súlade s podobnými typmi prác: od začiatku antropogénnej transformácie krajiny na území dnešného Brusna (t.j. starovek, príp. stredovek) do 90. rokov 20. storočia. Autorom použitá metodika je v zásade historicko-geografická. Domnievam sa, že vzhľadom na povahu problematiky iné postupy ani nemohli byť použité. Poslednú, štvrtú kapitolu úvodnej časti monografie, predstavuje rámcová charakteristika skúmaného územia s mapou a obrázkami, ale niektoré z nich nemajú vyhovujúcu kvalitu.

Ďalšie časti recenzovanej publikácie tvoria „jadro“ environmentálnej histórie krajiny Brusna. Z nich ako obsahovo progresívnu hodnotím najmä piatu kapitolu – Environmentálna história krajiny (*Environmental history of landscape*). Autor ju rozdelil na desať podkapitol. V prvej z nich s názvom Krajina pred antropogénnou transformáciou (5.1 *Landscape before anthropogenic transformation*) približuje potenciál prírodného prostredia (geoekologickú štruktúru krajiny) na území obce Brusno. Jednotlivé prvky miestnej krajiny totiž vytvárali (a vytvárajú) limity jej antropického využívania. Z pohľadu recenzenta však ide „iba“ o tradičnú fyzicko-geografickú (geoekologickú) charakteristiku skúmaného územia. P. Hronček tu, žiaľ, neaplikoval antropocentrický prístup k štúdiu jednotlivých krajinných zložiek, pomocou ktorého by „plastickéjšie“ objasnil potenciál miestnej krajiny pre využívanie človekom.

Charakter georeliéfu a riečna sieť počas dejinného vývoja ovplyvňovali aj plošné a priestorové zmeny intravilánu Brusna. Dnešná obec vznikla v roku 1960 zlúčením dvoch samostatných dedín (Sv. Ondreja, neskôr Ondreja n. H. a Brusna),

ktoré od seba oddeľovala rieka Hron. Vývoj pôdorysu Brusna a jeho charakteristika je obsahom podkapitoly 5.2 *Spatial development of municipalities*. Spracovaná problematika má zodpovedajúcu úroveň. Je v súlade s aktuálnym trendom historicko-geografického výskumu. Príkladom je edícia historických atlasov miest v Česku alebo vo Veľkej Británii.

Špecifická architektúra Brusna reflektuje nielen vlastnosti miestnej krajiny, vďaka ktorým človek získaval konkrétne stavebné materiály, ale aj vplyvy spoločenských zmien, priorít domáceho obyvateľstva či dejinných turbulencií. V rámci podkapitoly 5.3 *Architectural development* (Vývoj architektúry) figuruje niekoľko príkladov tohto zložitého vzťahu. Jeden z nich predstavuje kamenný múr okolo kostola Sv. Ondreja z druhej polovice 16. storočia (postavili ho v súvislosti s tureckou hrozbou stredoslovenskej banskej oblasti). Inak pozitívny dojem z textu tejto podkapitoly však deformuje kvalita niektorých obrázkov (napr. na s. 37).

Región Pohronia je od stredoveku spojený aj s fenoménom pltníctva. Nie inak je tomu i na území Brusna, ktorým preteká rieka Hron. V podkapitole 5.4 *The river Hron and timber rafting* (Rieka Hron a pltníctvo) sa možno dočítať o tzv. „*pltiskách*“ vo Sv. Ondreji a v Brusne. V 70. rokoch 19. storočia tu viazali plte s názvom „*kozy*“ a „*liptovka*“. Škoda, že autor dané typy bližšie necharakterizoval (napr. „*koza*“ z 10–15 zviazaných brvien patrila k jednoduchým pltiam, ktorú viedol tiež jeden alebo dvaja pltníci). Po rieke prepravované drevo mohlo byť v druhej polovici 18. storočia použité aj na výstavbu mosta cez Hron. Domnievam sa, že environmentálno-historický kontext tejto podkapitoly mohla obohatiť informácia o druhoch drev, ktoré slúžili na zhotovenie plti, ako aj premostenia preklenujúceho rieku medzi Sv. Ondrejom a Brusnom (bližšie komentár k podkapitole 5.1). V prípade plti totiž muselo ísť o materiál (guľatinu, rezivo) z miestnych lesov. Most mohli jeho stavitelia vybudovať aj z dreva plaveného plťami z oblastí situovaných vyššie proti prúdu Hrona.

Na začiatku podkapitoly 5.5 *Mining* (Baníctvo) autor konštatuje, že skúmané územie nepatrilo k významnejším oblastiam ťažby medených a železných rúd. Počiatky baníctva, a teda i antropogénnej transformácie miestnej krajiny, kladie do staroveku. Kutacie práce na území dnešného Brusna zrejme realizovali keltskí Kotíni. Obdobie rozvoja baníctva (16.–17. storočia) vystriedal úpadok (30. roky 19. storočia) a zánik ťažby medi v roku 1863. Ostatné prieskumné práce tu realizoval štát prostredníctvom Železiarní Podbrezová v roku 1907. Silnou stránkou podkapitoly sú výsledky terénneho výskumu autora, ktorý na území obce identifikoval vybrané formy montánneho georeliéfu (štôlne, pingy, resp. haldy pri niekdajšej hute v lokalite Peklo). Časť týchto historických krajinných štruktúr je vyobrazená v texte. Ako efektívny počin hodnotím aj ich datovanie a rámcovú charakteristiku pomocou súdobej literatúry a starých máp.

P. Hronček je u nás lídrom nielen v oblasti výskumu montánneho georeliéfu, ale i geografických (historicko-geografických) aspektov tzv. lesných remesiel. Toto

konštatovanie odráža text i obrázky (napr. rekonštrukcia hrádze tajchu), podkapitola 5.6 *Woodcutting, shepherding and forest crafts* (Drevorubačstvo, pastierstvo a lesné remeslá). Dlhodobý antropogénny tlak na lesnú krajinu sa prejavil deforestáciou (odlesnením) plôch skúmaného územia. Zalesňovanie (reforestácia) najviac postihnutých lokalít (od prvej tretiny 19. storočia) znamenalo aj masívnu introdukcii smreka do miestnej krajiny. Devastujúci účinok na lesné spoločenstvá v území mala podľa P. Hrončeka i výroba dreveného uhlia v lokalitách s typickými názvami: Peklo, Čierne Peklo a Čierna dolina (viac informácií prináša podkapitola 5.7 *Charcoal production*).

Nasledujúca podkapitola 5.8 „Čipkárstvo“ – *Lace-making* predstavuje obce Sv. Ondrej a Brusno ako jedny z horehronských centier výroby baníckej paličkovanej čipky. Čipkárstvo bolo doplnkovým zamestnaním, ktorému sa občas venovali aj muži. Autor korektne špecifikuje environmentálno-historickú dimenziu tunajšieho čipkárstva, ktorá sa prejavila v architektúre a urbanizme dotknutých obcí. Priestorovú distribúciu čipiek v Uhorsku pred rokom 1918 ukazuje mapa na s. 68. Časť smeroviek (čiar smeru pohybu) na tomto kartografickom výstupe však nie je označená (chýba na nich názov cieľovej stolice). Slovenské termíny „*Užská stolica*“ alebo „*Sedmohradsko*“ zasa kolidujú s anglicky písaným textom recenzovaného diela.

Pramene minerálnych vôd v doline Brusniansky sa v písomných prameňoch spomínajú relatívne neskoro, v roku 1818. Boli však známe už predtým, čo potvrdzuje Lipského mapa Zvolenskej stolice z konca 18. stor. (1799). Vznik brusnianskych kúpeľov datuje P. Hronček do roku 1833. Ich vplyv na zmeny využívania plôch miestnej krajiny je nepopierateľný. Okrem textu podkapitoly 5.9 *Spa* (Kúpele) to potvrdzujú aj obrázky a mapové výrezy (časť z nich je horšej kvality).

Podkapitola 5.10 *Quarry mining* (Ťažba kameňa) približuje ďalší fenomén skúmaného územia – kameňolomy. Význam kameňa ako alternatívneho stavebného materiálu voči tradičnému drevu vzrastal postupne od roku 1806, kedy požiar zničil drevenú architektúru Brusna. Napriek nariadeniu Zvolenskej stolice z roku 1780 zostala väčšina dedinskej zástavby intravilánu obce drevená, a to až do 1. svetovej vojny. O niečo lepšia situácia bola vo Sv. Ondreji, kde P. Hronček podľa katastrálnej mapy z roku 1866 identifikoval 17 kamenných budov. Toponymum *Agyag bánya* (slov. *Hlinisko*) na území Sv. Ondreja potvrdzuje výrobu ďalšieho stavebného materiálu – tehál.

Kapitola 6 *Landscape on old maps* (Krajina na starých mapách) predstavuje viac-menej tradičný prístup k štúdiu historickej krajiny. Priložené mapové výrezy z obdobia 1528 (Lazarova mapa) až 1866/1877 (katastrálne mapy Sv. Ondreja, resp. Brusna) umožňovali charakteristiku súdobých historických krajín (ich štruktúry, významných objektov alebo plôch) skúmaného územia. Potenciál kartografických podkladov však autor z neznámych príčin nevyužil.

Nasledujúca, siedma kapitola s názvom *Landscape on old postcards, the oldest photos preserved* (Krajina na starých pohľadniciach, najstaršie zachované fotografie), reflektuje ďalší spôsob historicko-geografického výskumu krajiny a jej historickej pamäte. Najstaršie fotografie a pohľadnice ukazujú brusnianske kúpele na prelome 19. a 20. storočia (s. 71–72). Iná skupina obrazových prameňov zachytáva dedinskú zástavbu intravilánu (s. 34, 43, 85) s kostolom (s. 36 vľavo), budovou notárskeho úradu (s. 41) a pod. Zábery meandra rieky Hron s príľahlými domami v období 50. až 90. rokov minulého storočia (s. 90) sú zasa využiteľné pri detailnej rekonštrukcii zmien riečnej krajiny. Fotografie a pohľadnice (rovnako ako aj ostatné prílohy) nie sú očíslované, príp. inak označené. Čitateľ ich musí vyhľadávať, čo znižuje prehľadnosť publikácie. Podobne ako v predchádzajúcej kapitole, aj tu konštatujem nevyužitý informačný potenciál konkrétnych prameňov.

The environmental history of the landscape at the beginning of the 20th century (the outline of the main issues), čiže Environmentálna história krajiny na začiatku 20. storočia (náčrt hlavných otázok), je názov ôsmej kapitoly, ktorá tvorí poslednú časť jadra Hrončekovej monografie. Autor na základe analýzy fotografií z 20. rokov minulého storočia stručne charakterizuje súdobé environmentálne špecifiká využívania miestnej krajiny.

V podobnom duchu je ladený i Záver (*Conclusion*). Táto časť recenzovaného diela prezentuje v redukovanej forme dosiahnuté zistenia a výsledky autorovho 15-ročného výskumu krajiny Brusna s akcentom na jej environmentálnu históriu. Monografia končí Abstraktom (*Abstract*) a Zoznamom literatúry (*Literature*).

Recenzovaná práca je napísaná odborným štýlom. Je určená (najmä) bádateľom v oblasti historickej geografie, príp. priestorovo mysliacim špecialistom – historikom (v širšom slova zmysle environmentálnym historikom). Monografiu charakterizujú znaky korektne zvládnutej problematiky časopriestorových zmien krajiny Brusna, ktoré sú skúmané z pohľadu súčasnej historickej geografie.

Napriek vyššie uvedeným pripomienkam PaedDr. Pavel Hronček, PhD. predkladá čitateľovi solídne dielo s premyslenou koncepciou a zodpovedajúcou štruktúrou. Dielo, ktoré plasticky rozvíja výsledky multidisciplinárneho výskumu čipkárskych obcí (Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia, red. Pavel Hronček – Pavol Maliniak, Banská Bystrica 2007), resp. lesov a lesných remesiel na strednom Slovensku (Pavol MALINIÁK et al., Lesy v dejinách Zvolenskej stolice, Banská Bystrica – Kraków 2011). Otázku, či prezentovaný prístup a jeho závery možno zároveň považovať za koncept, vzor alebo výskumnú platformu environmentálnej histórie krajiny, nechávam (aj vzhľadom na úvodnú časť tejto recenzie) bez odpovede.

Peter Chrastina

OBSAH

STUDIE

Martin ŽEMLIČKA

- Hiob Magdeburg a výpovědní hodnota jeho mapy Durynska a Míšeňska pro sídelně historické souvislosti v Krušných horách a jejich podhůří. Residua středověkých situací v počátcích saské kartografie 7
Hiob Magdeburg and the evidential value of his map of Thuringia and Meissen for historic settlement context in the Ore Mountains and foothills. Remnants of mediaeval conditions in early Saxon cartography

Martin DOHNAL

- Pomístní jména, jejich stabilita a vztah k historii krajiny. Na příkladu Bernartic u Milevska 43
Local names, their stability and relation to history of landscape. A case study of the village of Bernartice near the city of Milevsko

Wilfried HELLER

- Lipnice – a Historic-Geographic Portrait of a Vanished Village of Cheb Region (Bohemia) 83
Littmitz – ein historisch-geographisches Porträt eines verschwundenen Dorfes im Egerland (Böhmen)

RECENZE A ZPRÁVY

- Eva CHODĚJOVSKÁ – Eva SEMOTANOVÁ – Robert ŠIMŮNEK, Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha, Praha 2015 115
Markéta Šantrůčková
- Eva SEMOTANOVÁ a kolektiv, Praha. Ottův historický atlas, Praha 2016 117
Jiří Kupka

Obsah

Eva SEMOTANOVÁ – Tomáš BURDA – Ryszard GŁADKIEWICZ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA – Jarosław MALICKI – Jiří MARTÍNEK – Petr OSOBA, Kladsko. Historickogeografický lexikon, Praha 2015	119
<i>Tomáš Grim</i>	
Jana MATUŠOVÁ, Německá vlastní jména v češtině, Praha 2015	120
<i>Robert Šimůnek</i>	
Pavel HRONČEK, Environmental history of the landscape. Case study of Brusno, Banská Bystrica 2014	123
<i>Peter Chrastina</i>	

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla
- c) recenze a anotace budou od ročníku 2012 zasílány v elektronické podobě na internetový portál recensio.net
<http://www.recensio.net/front-page>

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
 - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FIŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč. Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
 - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
 - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Macháčová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
 - V souladu s běžným – a pro čtenáře užitečným – zvykem zahraničním byl pro opakované citace zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkráceně podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.
 - Periodika a sborníky s ustálenými zkratkami (např. ČČH, ČMM, ČSPS, HG, MHB, PHS, VVM ad.) je vhodné citovat těmito zkratkami; v případech, kdy

neexistuje ustálená a v odborné literatuře jednotně užívaná zkratka (např. HT i HusT pro *Husitský Tábor*, ad.), a přirozeně v případě časopisů méně známých (zvláště regionálních) je vhodné citovat titul časopisu/sborníku v plném znění (tj. včetně podtitulu). Analogicky i v případě cizojazyčné produkce.

- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
 - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
 - Abstrakt (v rozsahu 5 – 8 řádků)
 - Klíčová slova (4 – 8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (r_simunek@lycos.com).

Historická geografie 42/1. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2016. – 130 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Miroslava Paulová. Grafická úprava obrazových a mapových příloh: Petr Čížek. Překlady resumé: EKO Překlady s.r.o. – překladatelská agentura a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz). Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).

Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

HG vychází dvakrát ročně / HG is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE

